

Risikofaktorer i barndommen og social arv

- særligt med henblik på mishandling og vanrøgt

Mogens Nygaard Christoffersen

Socialforskningsinstituttet

*Det er et dybtliggende indkodet biologisk mønster hos mennesker,
at tage sig omsorgsfuldt af sine børn.*

*Der vil antagelig ligge nogle alvorlige tragiske forhold bagved,
når man finder eksempler på mishandling og vanrøgt.*

Arbejdsrapport 1

Vidensopsamlingen om social arv 2003

Niels Ploug, Socialforskningsinstituttet, Herluf Trolles Gade 11 – 1052 København K
Tlf 3348 0840 – Email: np@sfi.dk

“Forskningsprogrammet om social arv gennemføres af forskere fra Socialforskningsinstituttet, Amternes og Kommunernes Forskningsinstitut, Danmarks Pædagogiske Universitet og Statens institut for Folkesundhed. Yderligere oplysninger om forskningsprogrammet kan fås på www.Forskningsprogrammet-social-arv.dk”

Forord

Denne redegørelse er fortrinsvis baseret på international forskning sammenholdt med en række danske undersøgelser. Som noget nyt indeholder arbejdsnotatet et forsøg på at integrere resultater af en dansk evaluering af den forebyggende indsats med nogle resultater fra en dansk forløbsundersøgelse af børn født 1966, som er blevet fulgt til de er blevet 27 år. En del af resultaterne er allerede udgivet i en række publiceringer fra Socialforskningsinstituttet.

Arbejdsnotatet er udarbejdet efter ønske fra Socialministeriet som led i et udredningsarbejde om social arv.

København, den 28. februar, 2003.

Indholdsfortegnelse

Forord.....	3
Social arv – særligt med henblik på mishandling og vanrøgt	7
Belastninger fra barnets miljø.....	7
Arbejdsløshed.....	9
Forældrenes arbejdsløshed udgør en belastning for familien	10
Kan arbejdsløshed medvirke til vold mod børn?	11
Fattigdom	15
Familieopløsning og konflikter mellem forældre	15
Teenagemoderskab	18
Hvorfor bliver forsømte piger teenagemødre?	20
Børn af teenagemødre, hvordan går det dem?	21
Forældres misbrug.....	22
Forældres psykiske problemer og deres alkohol- og stofmisbrug	22
Konsekvenser for børnene	25
Mishandling og vanrøgt i familier med misbrug	27
Behandling af misbrug	28
Forældres psykiske lidelser.....	28
Flygtning/tortur/krigszone	31

Mishandling og vanrøgt	31
Psykologisk mishandling	33
Fysisk mishandling.....	35
Vanrøgt.....	37
Hvordan ændres forholdene?	39
Alkoholisme	40
Hvorfor ændrer kommunen ikke på forholdene?	41
Økonomien kan også spille en rolle	41
Man mangler viden om hvad der virker	42
Referencer	43

Social arv – særligt med henblik på mishandling og vanrøgt

For at kunne vurdere social arv er det nødvendigt at følge det enkelte barn gennem en årrække. Denne redegørelse er baseret på en sådan forløbsundersøgelse, hvor en hel fødselsårgang følges frem til de bliver voksne.

Spørgsmålet er: kan man – efter at have indhentet oplysninger om deres barndom og familieforhold – sige noget om, hvordan det vil gå disse børn? Vil de børn, der har levet under særligt belastende vilkår, også som voksne have nogle vanskeligere leveforhold end deres jævnaldrende?

Man kan selvfølgelig ikke forudsige noget sikkert om, hvordan det vil gå det enkelte barn. Men kan man fx sige noget om, at *en relativ større andel* af de børn, der levede med forældre, der var misbrugere, selv var blevet misbrugere som voksne? Eller vil en relativt større andel af de børn, der opvoksede med længerevarende arbejdsløshed i hjemmet, som voksne opleve langvarig ungdomsarbejdsløshed? Det er spørgsmål af denne type, der vil blive stillet igen og igen - i mange forskellige variationer - som vil blive forsøgt belyst i det følgende.

For at kunne overskue problemstillingen opstilles en forenklet model, hvor vi begrænser os til en række belastende forhold i barnets nærmiljø. Antagelsen er, at der er en risiko for, at sådanne belastninger kan få indflydelse på relationen mellem forældre og barn, og herigennem få alvorlige langvarige konsekvenser for barnets muligheder for personlig udfoldelse, udvikling og sundhed. Håbet er, at disse analyser kan lede os på sporet af, hvilke belastninger i barnets nærmiljø, og hvilke forældre-barn relationer, der er vitale for børns opvækst og udviklingsmuligheder.

Kombineres erfaringer fra forløbsundersøgelser med kontrollerede forsøg, hvor antagelserne implementeres som forebyggende foranstaltninger i interventionsforsøg, kan man opnå sikker viden¹ om, hvilken indsats, der kan bryde en social arv.

Belastninger fra barnets miljø

En række samfundsmæssige forhold - udenfor barnets nærmiljø – kan have betydning for de indre belastningsforhold i den enkelte familie. Nyere forskning søger at inddrage sådanne økologiske faktorer, idet disse forskere ser problemet med mishandling og vanrøgt som resultat af komplekse og multifaktorielle forhold². En forudsætning for en vellykket indsats er en indsigt i familiens forhold, der omfatter samtlige betydende belastningsforhold³.

Belastning fra miljø kan bestå af mange forskellige forhold (figur 1), der kan være tale om *langvarig arbejdsløshed*, hvor forældrene fastlåses i en situa-

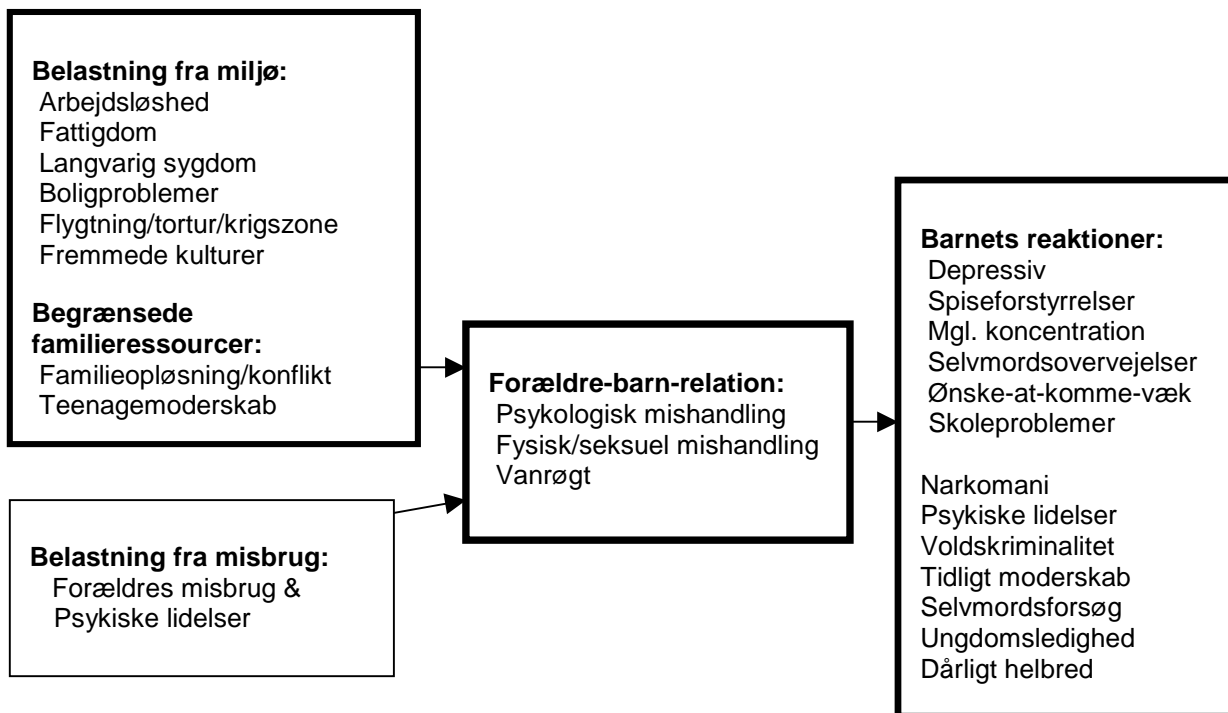
¹ Farrington, D.P. (2000): Explaining and preventing crime. *Criminology*, 38, 1-24.

² Egelund, T. (1997): *Beskyttelse af barndommen*. København: Hans Reitzels Forlag.

³ Hodges, V. (2000): How do I assess the likelihood of an intervention succeeding? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. (362-364). London: Sage Publications.

tion, som de ikke selv oplever at have kontrol over, og som samtidig ofte indbefatter stigmatisering og social eksklusion. Disse forhold vil ofte også medføre en ikke ubetydelig økonomisk usikkerhed, men det betyder ikke nødvendigvis, at forældrene selv oplever det som fattigdom. *Fattigdomsproblemer*, som ofte også er knyttet sammen med boligproblemer, udgør en selvstændig belastningsfaktor i denne tentative model.

Figur 1. Model over antagelser om sammenhænge mellem belastninger i miljø, forældre-barn-relationen og barnets umiddelbare og længerevarende reaktioner.



Når man forsøger at analysere enkelte belastningsfaktorer separat, er det påkrævet, at udskille betydningen af sygdom i familien fra de øvrige belastningsforhold. *Langvarig sygdom* eller kroniske lidelser og handicap hos forældre eller børn kan i sig selv udgøre en belastning for familien, der tapper den for overskud til det enkelte barn.

Fra den sektor, der arbejder med børn og unge i vanskelige vilkår, er det blevet fremhævet, at *kulturelle forskelle* mellem anden generations indvandrere og danskere spiller en større og større rolle. I modellen er der derfor også inddraget oplysninger om de belastninger, som fx flygtninge og visse indvandregrupper kan have oplevet. Det kan dreje sig om de voldsomme belastninger, som visse krigsfanger, eller flygtninge har oplevet, hvor de selv eller deres nærmeste pårørende har været udsat for tortur og nedværdigende behandling.

Modellen skal ses som et arbejdsredskab til at forsøge overskue de vigtigste elementer og deres sammenhænge. Her er antydningssvis blot nævnt nogle eksempler. Det vil imidlertid kun være en begrænset del af de faktorer, der indgår i modellen, der vil kunne blive belyst i nærværende arbejdsnotat.

Arbejdsløshed

En nøgle til at kunne forstå familiernes særlige situation er deres stilling på arbejdsmarkedet. Det kan være en stor belastning for forældrene at være marginaliseret på arbejdsmarkedet, enten som arbejdsløs (dagpenge, jobtilbud, kontanthjælp), langtidssygemeldt (sygedagpenge), eller helt udenfor arbejdsmarkedet (førtidspensionist).

En gennemgang af tidligere forskning understøtter hypotesen om, at længerevarende ledighed kan virke som en psykisk belastning for den arbejdsløse^{4 5 6 7 8}. Allerede undersøgelser af 1930'ernes krise viste, at arbejdsløsheden kan betyde et fald i status og omdømme. Endvidere kan arbejdsløsheden - såvel af omgivelserne som af den arbejdsløse selv - opleves som en personlig fiasko. Desuden kan arbejdsløsheden betyde ændrede sociale roller i forhold til fx tidligere kolleger og øvrige familiemedlemmer⁹. Endelig kan arbejdsløsheden betyde en økonomisk usikkerhed, som opleves som en belastning.

Arbejdsløshed kan opfattes som et udtryk for, at den arbejdsløse person ikke er i stand til at udføre noget, som andre er villige til at betale for. Og dermed kan en afskedigelse - af den arbejdsløse selv og af andre - opfattes som manglende evne til at beherske sin situation.

Socialforskningsinstituttets forløbsundersøgelse af alle børn, der blev født i 1966 og 1973, viste, at der er vidt forskellige arbejdsløshedsbelastninger i deres familier. Fx har en stor gruppe (omkring 60 pct.) slet ikke oplevet, at faderen var arbejdsløs i deres teenageår, mens andre (omkring 14 pct.) har oplevet, at faderen var ledig i mere end 25 pct. af tiden eller var førtidspensioneret. En tilsvarende fordeling af ledigheden gør sig gældende for mødrenes vedkommende.

I det hele taget er ledigheden meget ulige fordelt i børnenes familier. Det viser sig fx ved, at de 10 pct. af børnene, hvor forældrene er hårdest ramt af ledighed, har forældre, der tegner sig for over halvdelen af den samlede ledig-

⁴ Schwefel, D. (1984): (Group of Consultant Experts on the Effects of long-term unemployment on health): *Unemployment, health and health services results of German unemployment research*. Strasbourg: Council of Europe.

⁵ Thaulow, I. (1988): Arbejdsløshedens psykiske og sociale konsekvenser. Socialforskningsinstituttets arbejdsnotat. København.

⁶ Jones, L. (1990): Unemployment and child abuse. *Families in society: the Journal of Contemporary Human Services* CEU Article nr.7:579-588.

⁷ Björklund, A. & Eriksson, T. (1995): Unemployment and Mental Health. Working paper 95-12, Centre for Labour Market and Social Research: University of Aarhus and Aarhus School of Business.

⁸ Christoffersen, M.N. (1996): *Opvækst med arbejdsløshed*. København: Socialforskningsinstituttet. Rapport 96:14.

⁹ Eisenberg, P. & Lazarsfeld, P.F. (1938): The psychological effects of unemployment. *Psychological Bulletin*, 35, p. 358-390.

hedsmængde i familierne¹⁰. Man kan således konkludere, at arbejdsløshed er noget af det, der er mest ulige fordelt i vores samfund. Nogle forholdsvis få må bære en uforholdsvis stor del af byrden.

En forklaring, man ofte giver på dette fænomen, er, at de længerevarende ledige mister modet og bliver mindre og mindre aktive jobsøgende med tiden. En anden forklaring kan være, at arbejdsgiverne, når de ansætter ledige, fortrinsvis ansætter personer med kortvarig ledighed. Derved falder chancerne for at komme i arbejde igen jo længere tid, der går.

Familierne i nærværende undersøgelsen af en generation født 1966 er karakteriseret ved en relativ høj arbejdsløshedsrisiko i den periode, hvor børnene er teenagere og da de selv bliver arbejdssøgende. Netop de unge er i en særlig udsat position, når det drejer sig om udsving i ledigheden. På den ene side vil de være de første, der udelukkes fra arbejdsmarkedet, når der er afmatning, men på den anden side vil de være de første der vil nyde godt af en vækst i antallet af job fordi de vil være de første til at få arbejde igen (Hansen, 1987). En generel indsats til at bekæmpe ledigheden må således forventes at gavne de unge.

Forældrenes arbejdsløshed udgør en belastning for familien

Familien og arbejdet udgør de vigtigste sociale netværk for forældrene. Netop erhvervsarbejdet giver forældre uafhængighed, tilfredshed og selvtillid og udgør en basis for sociale relationer¹¹.

Det er efterhånden velbeskrevet i forskningslitteraturen, at arbejdsløshed kan være en belastning for forældrene, således at det kan påvirke børnene. Flere af forskerne hælder til den antagelse, at forældrenes arbejdsløshed er en social begivenhed, der først og fremmest *indirekte* virker på børnenes liv gennem forældrenes eventuelt ændrede adfærd over for barnet.

Whitbeck¹² et al. (1991) og flere andre forfægter en hypotese om, at forældrenes arbejdsløshed resulterer i en manglende støtte og involvering, som påvirker de unges selvfølelse og oplevelse af selvværd. En dansk undersøgelse af børn ved skolestart¹³ viser fx, at de arbejdsløse forældre har relativt svært ved at angive noget, som deres barn er god til. Når man således i andre undersøgelser finder, at børns ambitionsniveau varierer med faderens erhvervs-mæssige autonomi og beslutningskompetence, så kan man forvente, at forældrenes arbejdsløshed vil dæmpe børnenes selvværdsfølelse og ambitionsniveau.

¹⁰ Christoffersen, M.N. (2000): Growing up with unemployment: A study of parental unemployment and children's risk of abuse and neglect based on national longitudinal 1973 birth cohorts in Denmark. *Childhood*, 7, (4):421-38.

¹¹ Quinn, P. & Allen, K.A. (1989): Facing Challenges and Making Compromises. *Family Relations*, October, 390-395.

¹² Whitbeck, L.B. et al. (1991): Family economic hardship, parental support and adolescent self-esteem. *Social Psychology Quarterly*, 54, 4, 353-363.

¹³ Madsen, M. et al. (1991): *Børns sundhed ved skolestart 1988/89*. København: DIKE.

Silbereisen¹⁴ et al. konkluderer imidlertid ud fra sine undersøgelser, at familiens indkomsttab kan gøre de unge mere følsomme over for kammeraternes bedømmelse og resultere i en lavere selvagtelse. Således finder Webb & Friedemann¹⁵, at længerevarende økonomisk belastning af familien hænger sammen med bl.a. angstsymptomer samt en tilbagetrækning og isolation fra kammeraterne - i hvert fald for pigernes vedkommende. Det er i disse undersøgelser en gennemgående hypotese, at børn sammenligner sig selv med kammerater og venner. Børn og unges selvværd afhænger således af, hvordan de forestiller sig, at andre ser dem¹⁶.

For børnene har man kunnet konstatere en statistisk sammenhæng mellem forældrenes arbejdsløshed og dårligt helbred. Undersøgelsen af børns helbred ved skolestart viste, at børn signifikant oftere har psykosomatiske symptomer (hovedpine, mavesmerter, træthed uden grund, søvn- og spiseproblemer), hvis faderen er arbejdsløs. Undersøgelsen viste desuden, at børn af de arbejdsløse generelt har en dårligere trivsel. De er oftere motorisk og talemæssigt ikke-alderssvarende og har adfærdsproblemer. Herudover er der en overhyppighed i sygefravær blandt de arbejdsløses skolebørn¹⁷. Olafsson & Svensson¹⁸ refererer en række undersøgelser, der viser, at børn i de arbejdsløses familier er mere sensible og relativt oftere lider af nervøse symptomer.

Den arbejdsløse kan fx udvise en mere straffende og tilfældig adfærd over for barnet¹⁹. Disse konklusioner bekræfter de tidligere undersøgelser, der viser, at fædre, der ensidigt forankrer deres selvopfattelse i forsørgerrollen, kan være særligt følsomme og stressede ved arbejdsledighed²⁰.

Kan arbejdsløshed medvirke til vold mod børn?

Der er påvist en sammenhæng med forældres arbejdsløshed og børnemishandling. Det er måske forventeligt, at man i nogle undersøgelser finder en statistisk sammenhæng mellem børnemishandling og arbejdsløshed^{21 22 23}. Men

¹⁴ Silbereisen, R.K. et al. (1990): Family income loss and economic hardship. *New Directions for Child Development*, 46: 27-47.

¹⁵ Webb, A.A. & Friedemann, M. (1991): Six years after an economic crisis. *Journal of Community Health Nursing*, 8, (4): 233-243.

¹⁶ Rosenberg, M. & Pearlin, L.I. (1978): Social class and self-esteem among children and adults. *American Journal of Sociology*, 84, 1, p. 53-77.

¹⁷ Madsen, M. et al. (1991): *Børns sundhed ved skolestart 1988/89*. København: DIKE.

¹⁸ Olafsson, O. & Svensson, P.-G. (1986): Unemployment-related lifestyle changes and health disturbances in adolescents and children in the western countries. *Social Science and Medicine*, 22, (11):1105-1113.

¹⁹ McLoyd, V.C. (1989): Socialization and development in a changing economy. *American Psychologist*, 293-302.

²⁰ Komarovskiy, M. (1971): *The unemployed man and his family*. New York: Octagon Books (1940). Genoptrykt 1971, 1973.

²¹ Steinberg, L.D. et al. (1981): Economic antecedents of child abuse and neglect. *Child Development*, 52, p. 975-985.

²² Dalggaard, L. & Kyng, B. (1985): Om fysisk mishandling af børn, i: Bøgh, C. & Jørgensen, P. Schultz (ed.): *Småbørn, familie, samfund*. København: Hans Reitzels Forlag, p. 270-283.

²³ Margolis, L.H. & Farran, D.C. (1983): Unemployment and children. *International Journal of Mental Health*, 13, 2, p. 107-124.

Catalano²⁴ finder, at sammenhængen er svag, og Taitz²⁵ et al. konkluderer, at der ikke er grund til at tro, at arbejdsløshed i ellers stabile familier skulle øge risikoen for børnemishandling.

Selv om man betragter børnemishandling som resultat af mange forskellige faktorer²⁶, kan man ikke udelukke, at arbejdsløsheden i visse situationer kan være den ekstra belastning oven i andre belastninger, der øger risikoen for omsorgssvigt. Steinberg²⁷ et al. og Zuravin²⁸ fandt således, at børnemishandling ofte fandt sted, efter at forældrene igennem en periode havde været arbejdsløse.

Den psykisk nedbrydende effekt, arbejdsløsheden kan have på forældrene, kan betyde, at den arbejdsløse udviser en mere straffende og tilfældig adfærd over for barnet. En tidligere dansk undersøgelse, som omhandler 3-5-årige børn, bekræfter til en vis grad disse resultater. Man kan således her iagttage en sammenhæng imellem at være værdsat på arbejdet og konflikter i hjemmet, der udvikler sig til, at forældrene anvender forskellige straffeforanstaltninger over for de 3-5-årige børn²⁹.

Undersøgelserne viser en sammenhæng imellem forældrenes belastede situation og deres manglende omsorgsevne over for børnene. Der er således flere udenlandske undersøgelser, der tyder på, at forældrenes længerevarende arbejdsløshed kan indvirke på børnenes liv i de tilfælde, hvor der er tale om, at forældrenes ændrede adfærd over for barnet.

Fysisk mishandling er ofte beskrevet som et samspilsproblem, hvor mange forskellige faktorer spiller ind. Når de udenlandske undersøgelser således viser, at omsorgssvigt, vold imod børnene forekommer hyppigere efter længerevarende arbejdsløshed, kan det ifølge Nicola Madge³⁰ skyldes, at arbejdsløshedsbelastningen er "det sidste strå, der knækker kamelens ryg".

Imidlertid må man være opmærksom på, at der kan være tale om en selektionseffekt, hvor de forældre, der har færrest ressourcer på arbejdsmarkedet også har de færreste ressourcer til at kunne støtte deres børn. Man kan således ikke umiddelbart anvende de pågældende undersøgelser til endeligt at konkludere, at der er en årsagsmæssig sammenhæng mellem forældrenes erhvervs-mæssige situation og mishandlingen af børnene.

Den nærværende danske forløbsundersøgelse forsøger at råde bod på dette metodemæssige problem ved at inddrage en hel fødselsårgang og følge disse børn. Oplysninger om arbejdsløshed baseredes på registerdata med oplysninger

²⁴ Catalano, R. (1991): The health effects of economic insecurity. *American Journal of Public Health*, 81, 9, p. 1148-1152.

²⁵ Taitz, L.S. et al. (1987): Unemployment and child abuse. *British Medical Journal* vol. 294:1074-76.

²⁶ Gil, D.G. (1971): Violence against children. *Journal of Marriage and the Family*, 33, p. 637-648.

²⁷ Steinberg, L.D. et al. (1981): Economic antecedents of child abuse and neglect. *Child Development*, 52, p. 975-985.

²⁸ Zuravin, S. (1989): The ecology of child abuse and neglect. *Violence and victims*, 4, 2, p. 101-120.

²⁹ Christoffersen, M.N. (1996): *Opvækst hos fædre*. København: Socialforskningsinstituttet, 96:23.

³⁰ Madge, N. (1983): Annotation unemployment and its effects on children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and allied disciplines*. 24, 311-319.

fra udbetalte arbejdsløshedspenge og bistandshjælp. Dette kommer til at betyde, at de indhentede oplysninger er uafhængige af de begivenheder, der indtræffer på et senere tidspunkt i børnenes tilværelse. Man undgik derved et eventuel systematisk hukommelsessvigt, og man undgik også interviewundersøgelsens bortfaldsproblemer, hvor enkelte befolkningsgrupper har et særligt stort frafald. Det relativt store datamateriale gjorde det endvidere muligt at inddrage en række baggrundsforhold i analyserne, hvorved det var muligt at isolere en eventuel indflydelse fra forældrenes arbejdsløshed fra andre opvækstforhold, som var under mistanke for at virke belastende for børnenes udviklingsmuligheder.

Undersøgelsen viste, at moderens længerevarende arbejdsløshed øgede risikoen for børnemishandling det efterfølgende år, også når man havde taget højde for en række andre belastningsforhold som fx forældres alkoholisme, psykiske lidelser, kriminalitet, og vold imod moderen³¹.

Hvis man alene baserer sig på sådanne forløbsundersøgelser kan man *ikke med sikkerhed forvente*, at der vil ske en reduktion i børnemishandlingerne som følge af en effektiv indsats imod arbejdsløshed, hvor forældre, der ikke er i arbejde enten hjælpes i arbejde eller støttes i at bliver erhvervsmæssigt kvalificerede fx gennem en uddannelsesmæssig indsats.

Imidlertid er forskellene så iøjnefaldende, at det synes frugtbart at gennemføre forsøgsordninger eller på anden måde skaffe sig sikkerhed for, under hvilke betingelser en sådan uddannelsesmæssig indsats ville være gavnlig.

Man kan her støtte sig til de tidligere nævnte undersøgelser, der viser, at forældrenes deltagelse i det sociale arbejdsfællesskab kan udgøre en social støtte, som også vil kunne komme børnene til gode. Sammenholdes den danske undersøgelse med de internationale undersøgelser, understøttes denne antagelse, uden dermed at kunne give nogle definitive anbefalinger.

³¹ Christoffersen, M.N. (2000): Growing up with unemployment: A study of parental unemployment and children's risk of abuse and neglect based on national longitudinal 1973 birth cohorts in Denmark. *Childhood*, 7, (4):421-38.

Tabel 1. Forældres længerevarende arbejdsløshed året forud for en række alvorlige sociale begivenheder og livsvilkår for børnene. Børn født 1966 fulgt gennem en 15-årig periode (1979-1993).

	Far Mor	antal	Odds ratio	95% grænser	Signifi- kans- niveau P<
Barnet anbragt udenfor hjemmet	F	325	2.0	1.7-2.2	***
	M	323	1.3	1.1-1.4	***
Familiens opløsning ¹	F	1152	2.6	2.5-2.8	***
	M	1626	2.3	2.2-2.4	***
Vold i familien	F	156	4.4	3.7-5.3	***
	M	147	2.6	2.2-3.1	***
Ungdomsarbejdsløshed	F	368	1.2	1.1-1.3	**
	M	632	1.2	1.1-1.3	***
Teenage-moderskab	F	178	2.7	2.3-3.1	***
	M	254	3.4	2.9-3.9	***
Narkomani	F	46	2.5	1.8-3.4	***
	M	59	2.2	1.6-2.9	***
Psykiske lidelser	F	58	1.8	1.4-2.4	***
	M	86	1.9	1.5-2.3	***
Selvmordsforsøg	F	149	2.1	1.7-2.5	***
	M	206	1.8	1.5-2.1	***
Voldskriminalitet	F	206	1.8	1.5-2.1	***
	M	291	1.7	1.5-1.9	***

Note: Alle tabellens udfald er signifikante på P<0.05-niveau.

*) P<0.01-niveau; **) P<0.001-niveau; ***) P< 0.0001-niveau.

¹⁾ Opgørelsen er baseret på børn født 1973 fulgt til de blev 18 år (1991).

En relativ stor del af en generation af børn vil opleve, at faderen eller moderen er længerevarende arbejdsløs. Undersøgelsen af den generation af unge, der var født 1966, viser at 26 pct. af de unge, der blev født i 1966 oplevede at faderen i løbet af et kalenderår var arbejdsløs i mere end 21 uger. Omkring 34 pct. af denne generation af unge oplevede, at moderen var arbejdsløs i mindst dette omfang. For generationen, der blev født i 1973 var de tilsvarende procentandele steget til hhv. 27 pct. og 36 pct.

Undersøgelsen viser også, at forældrenes længerevarende arbejdsløshed (mere end 21 uger i det forrige kalenderår) udgør en prediktor for, hvordan det går børnene senere (tabel 1). Risikoen for, at barnet blev anbragt udenfor hjemmet, at familien blev separeret eller for børnenes selvdestruktive adfærd

(narkomani, selvmordsforsøg) øgedes i de arbejdsløse familier. Risikoen for disse forringede levekår fordobledes, når forældrene er længerevarende ledige. Specielt øger faderens ledighed risikoen for vold i familien, mens moderens ledighed øger risikoen for datterens tidlige moderskab, som teenager.

Fattigdom

I nogle sammenhænge kan man betragte arbejdsløshed og fattigdom som strukturelle samfundsmæssige problemer, hvor den enkelte paradoksalt nok påtager sig ansvaret for deres egen situation for at kunne bevare sin værdighed³². Fattigdommen træder særligt frem, når man opdager, at mangelen på de helt almindelige fornødenheder ikke er noget forbigående fænomen, og flere forsøg på at ændre situationen ender med nederlag og oplevelse af et afmagtsforhold.

Til denne beskrivelse af fattigdomssyndromet hører også en stigmatisering, hvor man forsøger at skjule kendetegn på fattigdom. Det er her vigtigt, at børnene er ordentligt klædt på, og at de kan deltage i det sociale liv på linie med kammeraterne. Mennesket er - ifølge denne beskrivelse af fattigdommens karakteristika - et socialt væsen med sociale forpligtigelser, hvor de manglende økonomiske ressourcer begrænser de fattiges muligheder for at deltage i det sociale liv sammen med dem, de sammenligner sig med.^{33 34}

Sammenfattende kan man beskrive fattigdomssyndromet som flere komplekst sammenvævede forhold: a) afmægtighed – oplevelsen af ikke at kunne vælge og styre sit eget liv; b) fattigdomsfælde, hvor der ikke findes (legale) muligheder for at øge sine indkomster ved egen indsats; c) stigmatisering, hvor man forsøger at skjule fattigdommens kendetegn; d) social isolering, hvor familien sættes uden for det sociale liv³⁵.

Fattigdom vil ikke blive behandlet i dette notat, men er blot her antydnet som en del af den samlede model.

Familieopløsning og konflikter mellem forældre

Udover belastninger som forældrenes arbejdsløshed og familiens relative fattigdom kan nævnes *konflikter i familien og familie opløsning*, som eksempel på en belastning af barnets nærmeste og mest signifikante sociale miljø. Et højt konfliktniveau imellem forældrene indvirker på børnene igennem nogle indirekte processer. Danske beregninger viser, at omkring en tredjedel af de børn og unge, der vokser op i dag må regne med, at forældrene flytter fra hinanden på et eller andet tidspunkt i løbet af barndommen. Halvdelen af de børn, der vil

³² Sennett, R. & Cobb, J. (1973): *The hidden injuries of class*. New York: Alfred A. Knopf.

³³ Townsend, P. (1986): Hvad er fattigdom. I Hansen, E.J. (Ed.): *Vor tids fattigdom*. København: Hans Reitzels Forlag. (43-52).

³⁴ Hansen, E.J. (1989): *Fattigdom*. København: Socialforskningsinstituttet, 89:5.

³⁵ Christoffersen, M.N. (1990): Fattigdomsfælden. *Bixen*, 19 (2): 30-35.

opleve dette, vil opleve forældrenes separation mens de er 0-6 år, mens den anden halvdel vil opleve dette, mens de er 7-18 år³⁶.

I de relativt mange familier, der har været gennem en familieopløsning, kan der dels forekomme belastninger, der skyldes processen med at løse konflikten mellem forældrene, og dels belastninger, der skyldes det pres, som enlige forsørgere efterfølgende må leve under sammenlignet med et parforhold med en støttende samlever. Når man undersøger eneforsørgerfamilier kan det være vanskeligt at adskille disse belastninger fra hinanden.

I nogle undersøgelser er dette alligevel forsøgt, og her har man fundet en forklaring på, hvorfor nogle børn klarer sig igennem skilsmissen uden særlige mén, mens andre har varige problemer. Disse undersøgelser peger på, at forklaringen kan være, at barnet i den konflikifulde familie bliver udsat for krav og forventninger fra forældrene, som strider imod hinanden, således at barnet ikke kan imødekomme forventningerne fra den ene, uden at det går ud over forholdet til den anden forælder. Derved fanges barnet i et krydspres af uforenelige krav.

Et højt konfliktniveau i familien kan betyde, at den ene part trækker sig væk fra børnene. Forældre-barn relationen bliver her mere fjern, og barnet kommer ved denne konfliktløsning til at lide under tabet af den ene forældres engagement, varme og involvering³⁶. Enerverende konflikter kan føre til, at de pågældende forældre mindsker deres overskud og støtte til barnet. Resultatet kan betyde, at forældrenes sensibilitet over for barnets behov kan mindskes, og presset på forældrene kan gøre dem mere vilkårligt afstraffende.

Ved undersøgelse af sådanne forhold må man, som nævnt, være opmærksom på vanskeligheder med at kunne adskille belastninger fra en familieopløsning fra andre sociale belastninger, idet erfaringer fra undersøgelser af skilsmisser viser, at risikoen for familiens separation er socialt betinget. Ikke overraskende fandt man således i en længere dansk forløbsundersøgelse, at de familier, der havde økonomiske og andre problemer, efterfølgende havde sværere ved at holde sammen sammenlignet med de andre familier, der ikke havde de pågældende belastninger³⁷.

En gennemgang af forskningslitteratur om skilsmisser viser, at det første afgørende forhold for, hvilket pres skilsmissen resulterer i - set med barnets øjne - er, om forældrenes indbyrdes konflikter eskalerer til en antagonistisk konflikt, som fanger børnene i et krydspres.

Sagt på en anden måde. Børnene led ikke under skilsmissen i de familier, hvor børnene havde hyppig kontakt og nem adgang til samværsforældrer og forældrene indbyrdes havde en samarbejdende kommunikation. Børnene var i

³⁶ Belsky, J. et al. (1991): Patterns of marital change and parent-child interaction. *Journal of Marriage and the Family*, 53, 487-498.

³⁷ Christoffersen, M.N. (2002): Dissolved families — A prospective longitudinal cohort study of family strain before parental separation following schoolchildren born in Denmark 1973. I Carling, J., ed. (2002). *Nordic demography: Trends and differentials*. Scandinavian Population Studies, Volume 13, Oslo: Unipub/Nordic Demographic Society. 231–250.

stand til at drage fordel af en tæt og hyppig kontakt til samværsforælderen, hvis konflikten imellem forældrene var på et lavt niveau.

Undersøgelsen af generationen født 1973 viser, at en række forhold, der er forbundet med forringede levekår kan statistisk kædes sammen med forældrenes separation (tabel 2). Der er væsentligt flere af disse børn, der er blevet anbragt udenfor hjemmet, og som har oplevet vold i familien. Om det er familieopløsningen i sig selv, forældrenes konflikt eller de skårne ressourcer i eneforsørgerfamilien, kan ikke afgøres på dette grundlag. Men man kan konstatere, at børn fra familier, hvor forældrene er separerede er der en forøget risiko for ungdomsarbejdsløshed, og psykiske lidelser, selvmordsforsøg og voldskriminalitet, sammenlignet med deres jævnaldrende.

Tabel 2. Familien opløsning og den efterfølgende risiko for en række alvorlige sociale begivenheder og livsvilkår for børnene. Børn født 1966 fulgt gennem en 15-årig periode (1979-1993).

	antal	Odds ratio	95% grænser	Signifikans-niveau P<
Barnet død inden 27. år	107	1.3	1.1-1.6	*
Barnet anbragt udenfor hjemmet	1330	5.7	5.3-6.1	***
Vold i familien	721	3.2	2.7-3.7	***
Ungdomsarbejdsløshed	871	2.0	1.9-2.2	***
Teenage-moderskab	356	1.8	1.6-2.0	***
Psykiske lidelser	84	1.3	1.0-1.6	
Selvordsforsøg	130	1.2	1.0-1.5	
Voldskriminalitet	386	1.6	1.4-1.8	***

Note: Alle tabellens udfald er signifikante på P<0.05-niveau.
*<0.01-niveau; ** P<0.001-niveau; ***P< 0.0001-niveau.

Mens nogle undersøgelser viste, at en hyppig kontakt kombineret med intense konflikter imellem forældre satte sig dybe spor i barnets psykiske velbefindende³⁸, var der imidlertid andre undersøgelser, der viser, at børnene under alle omstændigheder kunne profitere af en hyppig kontakt og involvering fra sam-

³⁸ Amato, P.R. & Rezac, S.J. (1994): Contact with non-resident parents, interparental conflict and children's behavior. *Journal of Family Issues*, 15, 2, 191-207.

kvemforælderen³⁹. Forskellene i disse resultater kan vække mistanke om, at der er andre faktorer, der øver en afgørende indflydelse på børnenes levekår. Hvis disse faktorer optræder med forskellig vægt i de undersøgte grupper, så kan det være forklaringen på de forskellige resultater, der er opnået.

Man kan her nævne barnets alder og i den forbindelse dets evne til at forstå konflikterne, hvilket spiller en betydelig rolle for skadevirkningernes omfang. Yngre børn, der har vanskeligt ved at forstå forældrenes konflikter, kan i højere grad belaste sig selv, end det er tilfældet for de ældre børn. På denne måde bliver børnenes fortolkning af forældrenes konflikt, deres evne til at forstå konflikterne, samt konflikternes karakter afgørende for skadevirkningerne⁴⁰.

Et andet afgørende forhold for børnenes tilpasning til skilsmissen var også forældremyndighedsindehaverens psykiske velbefindende. Afgørende for børnene var således, om begge forældrene var velfungerende efter skilsmissen. Således er forældrenes manglende selvværd, misbrugsproblemer mv. afgørende for børnene ifølge disse undersøgelser.

Teenagemoderskab

Nogle familietyper mangler oftere ressourcer end andre familier og de kan være særligt sårbare, hvis andre sociale begivenheder indtræder. Tidligt moderskab og familieseparationer er eksempler på sådanne sårbare familiesituationer.

Der er derfor en særlig socialpolitisk interesse i at kende de sociale omstændigheder for børn, der fødes af de ganske unge mødre. Disse mødre vil ofte på grund af deres alder have en kort skolegang bag sig og vil ofte være uden erhvervsuddannelse. I USA og England har man frygtet, at sociale hjælpeforanstaltninger til de unge mødre skulle anspore andre unge kvinder til at få børn tidligt. Men denne frygt kan ikke bekræftes ud fra erfaringer med den skandinaviske velfærdsmodel. På trods af relativt gode socialpolitiske foranstaltninger er der relativt få kvinder, der får børn som teenagere i Danmark, sammenlignet med for eksempel USA, hvor det gælder for omkring 6 ud af hundrede nyfødte børn, at moderen er teenager.

Lige siden midten af 60'erne - under højkonjunkturen - har man her hjemme kunnet iagttage et markant fald i andelen af børn født af teenagemødre. Ud af 100 fødsler var omkring 12 af børnenes mødre teenagere i 1964, mens det i 1995 var mindre end 2 ud af hver hundrede nyfødte, der havde en moder, der var under 20 år.

Det er blevet hævdet, at manglende muligheder for arbejde og uddannelse skulle være bevæggrunde for de helt unge piger til at få børn. Men denne forklaring stemmer ikke overens med den seneste udvikling. De sidste 20 års relativt høje arbejdsløshed, som især omfatter de unge år, hvor man stifter familie, har samtidig været præget af en nedgang i andelen af børn født af teen-

³⁹ Healy, J.M. et al. (1990): Children and their fathers after parental separation. *American Journal of Orthopsychiatry*, 60, 4, 531-543.

⁴⁰ Grych, J.H. & Fincham, F.D. (1990): Marital conflict and children's adjustment. *Psychological Bulletin*, 108, 2, 267-290.

agemødre. Man kan for Danmarks vedkommende allerede i slutningen af 1960'erne iagttage en tydelig faldende tendens, som er fortsat under lavkonjunkturen i 70'erne og 80'erne.

Da der ikke er sket ændringer i støtteforanstaltningerne til gravide teenagemødre, så er det næppe de socialpolitiske støtteforanstaltninger, der har skabt denne ændring. Nogle af forklaringerne på udviklingen skal snarere findes i frigivelsen af p-pillen og i den frie abort. Den teknologiske udvikling på præventionsområdet har gjort det lettere for kvinder selv at vælge, hvornår de vil have deres børn. Hertil kommer den almindelige samfundsudviklings stigende uddannelseskrav, hvor den høje arbejdsløshed måske netop har ansporet flere af de unge til at få en uddannelse og et arbejde, inden de fik børn.

Der er samtidig sket en åbning af uddannelsessystemerne, således at flere unge i dag befinder sig længere tid under en eller anden form for uddannelse, hvis man sammenligner med situationen for 25 år siden⁴¹. Sammenlignet med tidligere er det således relativt få af en generation af kvinder, der i dag får børn allerede som teenagere. De sidste opgørelser viser, at omkring 2,9 pct. af de piger, der blev født 1966, fik et barn inden de fyldte 20 år. De nyeste tal viser, at blandt 10.000 af de 15-19-årige kvinder var der 76, der fik et barn i år 2001.⁴²

De få kvinder, der alligevel starter tidligt med at få børn, har også en relativt stor sandsynlighed for at få mange børn. Dette mønster er fundet i en dansk undersøgelse⁴³. Selvom det kun er omkring 2 ud af hundrede nyfødte, der har en teenagemoder, må man derfor regne med, at en større andel af børnene vil være født af mødre, der fik deres første barn som teenagere. I en dansk undersøgelse var det 3,9 pct. af de børn, der blev født i 1995, hvor enten de selv eller deres ældre søskende blev født af en teenagemoder (Christoffersen, 1998).

Tidligere undersøgelser har påvist en sammenhæng mellem fx tidligt moderskab og hyppigheden af langvarig ledighed blandt de unge mødre. Ofte vil tidligt moderskab være forbundet med kort skoleuddannelse, manglende erhvervsuddannelse, lav indkomst, afhængighed af overførselsindkomster eller mindre prestigefyldte job. Det korte eller mangelfulde uddannelsesforløb giver færre muligheder for at få et vellønnet job. Undersøgelser over et længere tidsrum viser, at en del af teenagemødrene senere genvinder noget af det tabte terræn, men at relativt mange af dem også på længere sigt vil være stillet dårligere uddannelsesmæssigt end deres jævnaldrende. For teenagefædre er denne sam-

⁴¹ Christoffersen, M.N. (1993a): Familiens ændring - en statistisk belysning af familieforholdene. København: Socialforskningsinstituttet. Rapport 93:2.

⁴² Christoffersen, M.N. (2003): Teenage motherhood and induced abortion among teenagers. Paper to the workshop on: Recent fertility trends in Northern Europe, May 15-16, 2003, at Voksenkollen, Oslo. The research project Family policies, fertility trends and family changes in the Nordic countries under the Welfare Research Program of the Nordic Council of Ministers.

⁴³ Knudsen, L.B. (1996): Upubliceret materiale fra Fertilitetsdatabasen.

menhæng ikke nær så udtalt⁴⁴.

En tidligere dansk undersøgelse viste, at der for det første synes at være en tæt sammenhæng med moderens sociale baggrund. Teenagemødrene adskiller sig fra de øvrige mødre blandt andet ved deres faders (morfaderens) arbejdsstilling. Hvis hans stilling under det meste af moderens opvækst var faglært eller ufaglært arbejder, ses en overrepræsentation af teenagemødre - også når der tages højde for andre baggrundsforhold. For det andet ses gennem det meste af opvæksten en overrepræsentation af ufaglærte og arbejdsløse blandt teenagemødrenes mødre. For det tredje fandt undersøgelsen, at relativt mange af teenagemødrene var enlige. Dette kan skyldes, at netop teenagemødrene har en forhøjet risiko for separation, hvilket svarer til erfaringerne fra andre undersøgelser. Men det kan især skyldes, at forældrene ikke har boet sammen. For det fjerde ses en sammenhæng med moderens egne opvæksterfaringer med familieopløsning. Hvis moderen har boet sammen med begge sine forældre igennem hele barndommen og altså hverken har været udsat for forældrenes skilsmisse eller dødsfald, så mindskes sandsynligheden for teenagemoderskab. Endelig skal for det femte nævnes, at der blandt teenagemødrene er en signifikant overrepræsentation af mødre, der som børn har været anbragt uden for hjemmet⁴⁵.

Hvorfor bliver forsømte piger teenagemødre?

En nyere dansk undersøgelse viser, at hver tredje af de børn, der blev anbragt uden for hjemmet i 1994, havde en moder, der startede med at få børn som teenager⁴⁶. Men tendensen går i arv til næste generation. Blandt tidligere anbragte piger blev 10 pct. mødre inden deres 20 års fødselsdag.

Man forsøgte i en dansk interviewundersøgelse af 25-årige (født 1967), som havde været anbragt uden for hjemmet, at finde nogle forhold i de unges baggrund, der kunne forklare, hvorfor nogle af dem fik børn som teenagere⁴⁷. I lighed med andre undersøgelser havde man også her fundet, at en relativt stor del af de tidligere anbragte kvinder fik børn i en tidlig alder.

I den pågældende undersøgelse var det eneste forhold, der adskilte teenagemødrene fra deres jævnaldrende, deres manglende selvværdsfølelse. De havde oftere, da de blev interviewet som 25-årige, en følelse af tomhed. De

⁴⁴ Hayes, C.D. (ed.) (1987): *Risking the future*. Volume I. Washington, D.C.: National Academy Press.

⁴⁵ Christoffersen, M.N. (1998): *Spædbarnsfamilien*. København: Socialforskningsinstituttet, 97:25.

⁴⁶ Hestbæk, A-D. (1997): *Når børn og unge anbringes*. En undersøgelse af kommunernes praksis i anbringelsessager. København: Socialforskningsinstituttet 97:6.

⁴⁷ Christoffersen, M.N. (1993b): *Anbragte børns livsforløb*. En undersøgelse af tidligere anbragte børn og unge født 1967. København: Socialforskningsinstituttet. Rapport 93:11.

⁴⁸ Christoffersen, M.N. (1994a): A follow-up study of longterm effect of unemployment on children: loss of self-esteem and self-destructive behavior among adolescents. *Childhood*, 2, 4, 213-220.

havde relativt oftere en følelse af at blive afvist af andre, og de manglede oftere selvtillid sammenlignet med deres jævnaldrende, der fik deres børn i en senere alder. De piger, der i udpræget grad manglede selvværdsfølelse, havde mere end fordoblet sandsynligheden for at have fået et barn som teenager.

En nærliggende fortolkning af disse resultater er, at de unge piger, der havde en massiv følelse af manglende selvværd, har forsøgt at fylde tomheden ud ved at få et barn. De tidligere anbragte unge mænd, der manglede selvværd, anvendte ikke en tilsvarende strategi.

Børn af teenagemødre, hvordan går det dem?

Undersøgelse af de børn, der blev født af en teenagemoder i 1966, kan belyse dette spørgsmål, idet disse børn blev fulgt til de blev voksne (tabel 3). Det viser sig, at disse børn har en større sandsynlighed for at opleve vold i familien, at blive anbragt udenfor hjemmet end det er tilfældet for deres jævnaldrende.

Tabel 3. Moderen var teenager da hun fik barnet, og en række efterfølgende sociale begivenheder og livsvilkår for børnene. Børn født 1966 fulgt gennem en 15-årig periode (1979-1993).

	Antal N=7.036	Odds ratio	95% græn- ser	Signifi- kans- niveau P<
Barnet død inden 27. år	74	1.4	1.1-1.7	
Barnet anbragt udenfor hjemmet	532	2.5	2.3-2.8	***
Familiens opløsning ¹	707	2.2	2.0-2.3	***
Vold i familien	132	2.5	2.1-3.1	***
Ungdomsarbejdsløshed	537	1.3	1.2-1.4	***
Teenage-moderskab	181	2.0	1.7-2.4	***
Narkomani	59	2.4	1.8-3.2	***
Psykiske lidelser	76	1.8	1.4-2.3	***
Selvmordsforsøg	107	1.6	1.3-1.9	***
Voldskriminalitet (kun mænd)	286	2.0	1.7-2.2	***

Note: Alle tabellens udfald er signifikante på P<0.05-niveau.

*P<0.01-niveau; ** P<0.001-niveau; ***P< 0.0001-niveau.

¹⁾ Opgørelsen er baseret på børn født 1973 fulgt til de blev 18 år (1991).

For pigernes vedkommende har de en større risiko for selv at blive teenagemødre, og for drengenes vedkommende en fordoblet risiko for at få en dom for vold inden de bliver 27 år. Ungdomsarbejdsløshed, narkomani og selvmordsforsøg optræder ligeledes hyppigere i gruppen af børn af teenagemødre, end det er tilfældet for de øvrige i denne fødselsårgang.

Undersøgelsen kan desuden belyse, hvor mange børn, der vokser op i en familie, hvor moderen fik barnet som teenager. For den generation, der blev født i 1966, drejer det sig om 8,3 pct. af disse børn.

Forældres misbrug

Tidligere social-psykologisk forskning har undersøgt betydningen af forældres alkoholisme. Her nævnes, at barnet gang på gang oplever at blive svigtet af de voksne, som det er afhængigt af. Forældrenes personlighedsændringer med uforudsigelig og inkonsekvent adfærd over for barnet beskrives som en af de skræmmende erfaringer, børnene kan få som følge af forældrenes misbrug.

Da børnene dels føler sig loyale over for forældrene, dels skammer sig, får misbruget bl.a. som konsekvens, at børnene ikke kan tale med andre om problemet. Barnet kan også af denne grund blive isoleret i forhold til kammerater. I nogle undersøgelser fremhæves det alt for store ansvar, som overdrages til børnene, når forældre på grund af misbruget ikke kan sørge for de basale forhold i familien fx indkøb, madlavning, ansvar for yngre søskende m.m.^{49 50}.

På grundlag af en tidligere dansk undersøgelse viser det sig, at omkring 4 pct. af en årgang børn har en eller begge forældre en alkoholrelateret lidelse. Undersøgelsen viste, at 2,9 pct. af de børn, der blev født i 1966 havde en fader, der blev indlagt med en alkoholrelateret lidelse. Og det var 1,7 pct. af børnene, der havde en alkoholiseret moder. Dette svarer til, at der hvert år kommer 2.300 børn, hvis forældre er alkoholikere ud af en fødselsårgang på 60.000. For 18 årsgange bliver det til omkring 50.000 børn og unge⁵¹. Men det er en mindre del af disse, der er kommet til de sociale myndigheders kendskab i form af forebyggende foranstaltninger eller anbringelse af barnet udenfor hjemmet i henhold til serviceloven.

Forældres psykiske problemer og deres alkohol- og stofmisbrug

Familiens muligheder for at overvinde belastningerne kan afhænge af familiens indsigt i deres egne problemer, familiens ressourcer, omgivelsernes stress, samt personlige belastninger (fx familiemæssige konflikter). Når det

⁴⁹ Christensen, E. (1993): *Barndom i en familj med missbruksproblem*. Kapitel 2 i Socialstyrelsen: *Barn till alkoholmissbrukare*. SOS-rapport 1993:18.

⁵⁰ Socialstyrelsen (1993): *Barn till alkoholmissbrukare*. Stockholm: SOS-rapport 1993:18.

⁵¹ Christoffersen, M.N. (2002): The long-term consequences of parental alcohol abuse. A cohort study of children in Denmark. Paper presented at the 52nd Alcohol Problems Research Symposium, March 20th & 21st, 2002 at Kendal, Cumbria, U. K. *Working paper 14:2002*, Socialforskningsinstituttet.

drejer sig om alkohol - og stofmisbrug, er der en øget risiko for børnemishandling afhængig af, hvorledes alle disse faktorer spiller sammen⁵².

Man kan stille spørgsmålet om, på hvilken måde forældres psykiske lidelser og misbruget i sig selv skader barnet – eller om den skadelige virkning kun sker i de tilfælde, hvor misbruget medfører en ændret forældreadfærd med en forhøjet risiko for forskellige former for mishandlinger i de misbrugsramte familier.

Skadevirkningerne fra forældres psykiske lidelse og misbrug vil ifølge vores antagelser desuden afhænge dels af den forebyggende indsats for at reducere misbruget og dels af foranstaltninger, der direkte søger at indvirke på forældre-barn-relationen. Eksempelvis er alkohol- og stofmisbrug ofte en medvirkende faktor ved omsorgssvigt og vold i familien. Er familien blevet tilbudt relevant behandling – og her tænkes både på misbrugeren – og på de pårørende?

Tabel 4. Sammenhæng mellem forældres fængselsdom og en række efterfølgende alvorlige sociale begivenheder og livsvilkår for børnene. Børn født 1966 fulgt gennem en 15-årig periode (1979-1993).

	antal	Odds ratio	95% grænser	Signifikans-niveau P<
Barnet død inden 27. år	36	1.9	1.3-2.6	**
Barnet anbragt udenfor hjemmet	146	1.9	1.6-2.2	***
Familiens opløsning ¹	520	3.4	3.3-3.9	***
Ungdomsarbejdsløshed	204	1.3	1.1-1.4	*
Teenage-moderskab	76	3.3	2.6-4.1	***
Narkomani	24	2.6	1.7-4.0	***
Psykiske lidelser	26	1.6	1.1-2.4	
Selvmoordsforsøg	47	1.9	1.4-2.5	***
Voldskriminalitet	142	2.6	2.2-3.0	***

Note: Alle tabellens udfald er signifikante på P<0.05-niveau.

*P<0.01-niveau; ** P<0.001-niveau; ***P< 0.0001-niveau. ¹⁾ Opgørelsen er baseret på børn født 1973 fulgt til de blev 18 år (1991).

I andre undersøgelser ser man en tæt forbindelse med alkoholisme og kriminalitet. I denne undersøgelse kan det derfor være relevant også at se på

⁵² Kelley, S.J. (2002): Child maltreatment in context of substance abuse. I Myers, J.E.B., Berliner, L., Briere, J., Hendrix, C. T., Jenny, C. & Reid, T. (Eds.), *The APSAC handbook on child maltreatment* (105-118). Thousands Oaks, CA: Sage Publications.

sammenhængen mellem forældrenes kriminalitet, der udløser en fængselsdom og beskrive, hvordan det efterfølgende går deres børn.

Undersøgelsen viser (tabel 4), at forældrenes kriminalitet (som oftest faderens) på en række områder udgør en sikkerhedsrisiko for hvordan, der går børnene senere hen i livet. Børn af kriminelle forældre har en forøget risiko for at dø inden de bliver 27 år. Familiens opløsning og børnenes risiko for at blive anbragt udenfor hjemmet øges ligeledes relativt i disse familier sammenlignet med deres jævnaldrende opvækstforhold. Børn af forældre, der har fået en fængselsdom har en fordoblet risiko for selv at få en dom for vold inden de bliver 27 år.

Deres risiko for at blive narkoman er ligeledes fordoblet, mens risikoen for indlæggelse på en psykiatrisk sygehusafdeling eller indlæggelse som følge af et selvmordsforsøg forøges i forhold til deres jævnaldrende, som ikke har haft deres forældre fængslet. For pigernes vedkommende forøges risikoen for tidligt moderskab 3 gange i forhold til deres jævnaldrende.

I praksis kan det være vanskeligt, at adskille misbrugsproblemer fra behandlingskrævende psykiske problemer med angstanfald, hukommelsessvigt, fordi der ofte vil være et sammenfald. En meget stor del af forældre med alkoholbetingede sygdomme har også psykiske lidelser. En dansk registerbaseret undersøgelse⁵³ viser, at omkring 1/3 af de forældre, der har været indlagt med en behandlingskrævende psykiatrisk diagnose har også været indlagt som følge af en somatisk alkoholrelateret lidelse. Denne tætte sammenhæng er antagelig *både* en konsekvens af, at længerevarende misbrug giver psykiske lidelser, *og* at patienter med psykiske lidelser, søger at dæmpe angsten ved hjælp af alkohol.

I de alvorlige tilfælde lider forælderen af organiske hjerneskader, hukommelsestab, samt misopfattelse af misbruget, fornægtelse og bortrationalisering af problemer, som er forbundet med misbruget. Man kan herudover finde en række lidelser ved alkoholmisbrug: søvnproblemer, kvalme, rysteture og angstanfald⁵⁴. En social konsekvens, der også nævnes i forskningslitteraturen, er personlighedsforstyrrelser, tilbagetrækning og social isolation.

Undersøgelsen viser (tabel 4), at forældrenes kriminalitet (som oftest faderens) på en række områder udgør en sikkerhedsrisiko for hvordan, der går børnene senere hen i livet. Børn af kriminelle forældre har en forøget risiko for at dø inden de bliver 27 år. Familiens opløsning og børnenes risiko for at blive anbragt udenfor hjemmet øges ligeledes relativt i disse familier sammenlignet med deres jævnaldrende opvækstforhold. Børn af forældre, der har fået en

⁵³ Christoffersen, M.N. (2000): *Risikofaktorer i barndommen*. København: Socialforskningsinstituttet, 99:18.

⁵⁴ Roger, R. & McMillin, C.S. (2000): How do I screen a caregiver's use and abuse of and dependence on alcohol and other drugs and their effects on parenting? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (105-108).

fængselsdom har en fordoblet risiko for selv at få en dom for vold inden de bliver 27 år.

Deres risiko for at blive narkoman er ligeledes fordoblet, mens risikoen for indlæggelse på en psykiatrisk sygehusafdeling eller indlæggelse som følge af et selvmordsforsøg forøges med omkring 50 pct. i forhold til deres jævnaldrende, som ikke har haft deres forældre fængslet. For pigernes vedkommende forøges risikoen for tidligt moderskab 3 gange i forhold til deres jævnaldrende.

Konsekvenser for børnene

Interviewundersøgelser med børn i alkoholmisbrugende familier viser, at børnene inddrages i at skjule misbruget, og at forældrene ikke er klar over, hvor belastende det virker på børnene. Især de yngre børn kan påtage sig et ansvar for forældrenes drikkeri, og i nogle tilfælde kan det udvikle omvendte omsorgsroller⁵⁵.

Resultater fra andre undersøgelser viser, at forældres alkoholisme medfører, at barnet gang på gang oplever at blive svigtet af de voksne, som det er afhængigt af. Forældrenes personlighedsændringer med uforudsigelig og inkonsekvent adfærd over for barnet beskrives som en af de skræmmende erfaringer, børnene kan få som følge af forældrenes misbrug. Da børnene dels føler sig loyale over for forældrene, dels skammer sig, får misbruget bl.a. som konsekvens, at børnene ikke kan tale med andre om problemet. Barnet kan også af denne grund blive isoleret i forhold til kammerater⁵⁶.

En af undersøgelsens teoretiske antagelser er, at børn er afhængige af deres forældres følelsesmæssige tilstande. Selv relativt små børn må nødvendigvis prøve at etablere et system eller opbygge en forståelsesramme for at kunne forudse og forstå forældrenes følelser - såvel de udtrykte som de skjulte følelser. Børnene udvikler sig til specialister i at afkode det følelsesmæssige klima i deres egen familie⁵⁷. I denne samspilsproces indgår barnets opfattelse af forældrene som en vigtig del af opbygningen af barnets identitet.

Belastningsfaktorer, som de her nævnte, kan tænkes at resultere i en bred vifte af mangeartede reaktioner hos børnene (behandlingskrævende psykiske lidelser, kriminalitet, selvdestruktiv adfærd) - alt afhængig af alkoholmisbrugs alvor, varighed og afbødningsforanstaltninger. Det må blandt andet antages, at belastninger i det hjemlige miljø kan være så omfattende, at de blokerer for barnets indlæring og vanskeliggør sociale venskabs/kammeratskabsrelationer.

Forholdene omkring alkoholbehandling af forældrene kan betyde, at man overser et problem med at sikre vilkårene for børnene.

⁵⁵ Christensen, E. (1994): *Når mor og far drikker...*, København: Socialforskningsinstituttet, 94:2.

⁵⁶ Socialstyrelsen (1993): *Barn till alkoholmissbrukare*. Stockholm: SOS-rapport 1993:18.

⁵⁷ Harris, P.L. (1994): The child's understanding of emotion: Developmental change and the family environment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 1, pp. 3-28.

I denne danske forløbsundersøgelse af langtidsvirkninger finder man, at børnenes udvikling af narkomani statistisk set er korreleret med en relativ hyppig forekomst af alkoholisme blandt forældrene. Men det var især moderens alkoholisme eller narkomani, der var udslagsgivende for om børnene senere udviklede afhængighed af narkotika som voksne - også når der var korrigeret for andre belastende forhold som fx forældres psykiske lidelser, vold i familien samt barnets anbringelse udenfor hjemmet.

Tabel 5. Sammenhæng mellem forældres alkohol- og stofmisbrug og en række alvorlige sociale begivenheder og livsvilkår for børnene. Børn født 1966 fulgt gennem en 15-årig periode (1979-1993).

	Antal N=3.221	Odds ratio	95% grænser	Signifikans- niveau P<
Barnet død inden 27. år	59	1.9	1.5-2.5	***
Barnet anbragt udenfor hjemmet	432	3.8	3.4-4.2	***
Familiens opløsning ¹	953	5.1	4.7-5.4	***
Vold i familien	210	8.8	7.5-10.3	***
Ungdomsarbejdsløshed	311	1.4	1.2-1.6	***
Teenage-moderskab	119	2.3	1.9-2.7	***
Narkomani	50	3.6	2.6-4.8	***
Psykiske lidelser	61	2.5	1.9-3.3	***
Selvordsforsøg	78	2.0	1.6-2.5	***
Voldskriminalitet	196	2.3	2.0-2.7	***

Note: Alle tabellens udfald er signifikante på P<0.0001-niveau.

*P<0.01-niveau; ** P<0.001-niveau; ***P< 0.0001-niveau.

¹Opgørelsen er baseret på børn født 1973 fulgt til de blev 18 år (1991).

Ikke overraskende viser undersøgelsen af børn født i 1966, at der er en markant sammenhæng mellem forældrenes alkoholmisbrug (inklusive narkomani) og vold i familien, børnenes anbringelse uden for hjemmet og familiens opløsning (tabel 5) sandsynligheden for børnenes selvdestruktive adfærd (narkomani og selvmordsforsøg), voldskriminalitet og tidlige død ses også i de familier, hvor forældrene er alkoholikere (eller narkomaner). For pigernes vedkommende ses endvidere en forhøjet risiko for teenagemoderskab. Børnenes risiko for at opleve ungdomsarbejdsløshed i mere end 21 uger i et kalenderår er ligeledes forøget med forældrenes misbrug, men slet ikke i det omfang som de nævnte voldelige og selvdestruktive adfærdsformer.

Forældrenes alkohol- og stofmisbrug synes også på længere sigt at påvirke flere aspekter af børnenes tilværelse. I en dansk forløbsundersøgelse⁵⁸ kan man således påvise en overdødelighed, og overhyppighed af selvdestruktive adfærdsformer (selvmordsforsøg, narkomani) blandt børn af alkoholiserede forældre og børn af mødre, der er narkomaner. Der er endvidere en overhyppighed af voldskriminalitet og pådømte sædelighedsforbrydelser blandt voksne, der er børn af mødre, der er alkoholikere eller narkomaner. Indlæggelse af børn og unge som følge af psykiske lidelser ses ligeledes relativt hyppigt i de tilfælde, hvor forældrene er alkoholikere eller narkomaner.

Undersøgelsen kan estimere forekomsten af alkoholisme blandt forældre. Med den anvendte opgørelsesmetode viser det sig, at omkring 4 pct. af den generation af børn, der blev født 1966, blev en eller begge deres forældre indlagt med en alkoholrelateret lidelse eller i forbindelse med narkomani.

I en dansk undersøgelse af børn og unge, der modtog støtte til forebyggende indsats i henhold til serviceloven, fandt man en stærk signifikant sammenhæng med børnenes spiseforstyrrelse og fejlnæring i familier med misbrug. Man fandt også en signifikant forøget risiko for, at børnene viser tegn på at være depressive, uheldige og socialt isolerede i disse familier. Hos de større børn var der udviklet et stærkt ønske om at komme væk hjemmefra i de familier, hvor man finder de nævnte psykiske lidelser og misbrug - et ønske, som ikke findes i samme grad hos de øvrige børn i undersøgelsen⁵⁹.

Mishandling og vanrøgt i familier med misbrug

Roger & McMillin (2000) finder i deres litteraturgennemgang, at alkohol- og stofmisbrug er en faktor i 80 pct. af børnemishandlingssagerne⁶⁰. Skadernes voldsomhed skal blandt andet ses på baggrund af, at de misbrugende forældre mangler evnen til at vurdere alvorligheden af den vold og smerte, de påfører deres børn. Vold imod børnene i misbrugsfamilier kan også være forårsaget af andre end forældrene fx en ny samlever eller andre, der kommer i familien.

I andre undersøgelser af alkoholisme nævnes en overhyppighed af fysisk mishandling, seksuelle overgreb, ulykker og vold imellem forældrene⁶¹. Børnenes reaktioner kan være søvnproblemer, mæredt, depressioner, angst⁶² tilli-

⁵⁸ Christoffersen, M.N.: The long-term consequences of parental alcohol abuse. A cohort study of children in Denmark Paper presented at the 52nd Alcohol Problems Research Symposium, March 20th & 21st, 2002 at Kendal, Cumbria, U. K. The Danish National Institute of Social Research: *Working Paper* 14:2002.

⁵⁹ Christoffersen, M.N. (2002): *Social støtte til børn*. En undersøgelse af børn, der modtog forebyggende hjælp i henhold til Serviceloven for første gang i 1998. 5. delrapport i evaluering af den forebyggende indsats over for børn. Socialforskningsinstituttets arbejdspapir 9:2002.

⁶⁰ Roger, R. & McMillin, C.S. (2000): How do I screen a caregiver's use and abuse of and dependence on alcohol and other drugs and their effects on parenting? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (105-108).

⁶¹ Christensen, E. (1993): *Barndom i en familj med missbruksproblem*. Kapitel 2 i Socialstyrelsen: *Barn till alkoholmissbrukare*. SOS-rapport 1993:18.

⁶² Socialstyrelsen (1993): *Barn till alkoholmissbrukare*. Stockholm: SOS-rapport 1993:18.

ge med koncentrationsproblemer og indlæringsvanskeligheder i skolen⁶³. Hertil kommer, at den mangelfulde realitetsopfattelse, der ofte følger med misbruget, må antages at udgøre en særlig alvorlig belastning for deres børn.

I nogle undersøgelser fremhæves det alt for store ansvar, som overdrages til børnene, når forældre på grund af misbruget ikke kan sørge for de basale forhold i familien som fx indkøb, madlavning, ansvar for yngre søskende m.m.

Behandling af misbrug

Det kan være vanskeligt for misbrugeren at gøre noget ved de talrige øvrige problemer, før vedkommende er kommet ud af misbruget. Ofte vil der være psykiske lidelser associerede til misbruget. Ud fra forskningsbaserede erfaringer anses det for at være en god praksis, at behandle klienten for eventuelle psykiatriske lidelser samtidig med, at der iværksættes en behandling for misbruget⁶⁴.

Hvis der åbner sig nogle effektive og attråværdige behandlingsformer for forældrenes alkohol/stofmisbrug, må man således forvente, at efterspørgslen vil stige, fordi der må formodes at være et stort ubehandlet problem. Men en afgørende vanskelighed ligger i, at en vellykket misbrugsbehandling er afhængig af misbrugers selvvindsigt og motivation.

Forældres psykiske lidelser

En række forløbsundersøgelser og undersøgelser har koncentreret sig om at belyse sammenhængen mellem forældres psykiske lidelser og børnenes senere livsforløb^{65 66 67}. Nogle af resultaterne viser, at en af de vigtigste prediktorer for børns og unges udvikling af psykiske lidelser er forældrenes mentale sygdomme⁶⁸. Eksempelvis kan nævnes resultater fra en af pionererne på området M. Rutter (1966)⁶⁹, der studerede konsekvenser af forældres mentale lidelser for børnenes opvækst og udvikling. Ligesom Keller et al. (1986) og flere an-

⁶³ Knop, J. (1991): *Arv-miljø-forskning ved alkoholmisbrug*. Månedsskrift for praktisk lægegering, 69. årg, p. 975-982.

⁶⁴ Roger, R. & McMillin, C.S. (2000): How do I protect children when caregivers have chemical-dependency problems? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (250-253).

⁶⁵ Mednick, S.A. & Schulsinger, F. (1968): Some premorbid characteristics related to breakdown in children with schizophrenic mothers. In Rosenthal, D. & Kety, S.S. (eds): *Transmission of schizophrenia*. Oxford: Pergamon Press, pp. 267-291.

⁶⁶ Rutter, M. & Quinton, D. (1981): Longitudinal studies of institutional children and children of mentally ill parents. In Mednick, S.A. & Baert, A.E. (eds): *Prospective Longitudinal Research*. Oxford: Oxford University Press.

⁶⁷ Keller, M.B. et al. (1986): Impact of severity and chronicity of parental affective illness on adaptive functioning and psychopathology in children. *Archives of general psychiatry, American medical association*, 43, 930-937.

⁶⁸ Jensen, P.S. et al. (1990): Children at risk: I. Risk factors and child symptomatology. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 29, 1, pp. 51-59.

⁶⁹ Rutter, M. (1966): *Children of sick parents*. Institute of psychiatry Maudsley monographs no 16. London: Oxford University Press.

dre⁷⁰ finder han en markant sammenhæng med alvorligheden i forældrenes psykiske lidelser og børnenes adfærdsstyrrelser og risiko for selv at udvikle psykiske lidelser.

Kritikere af forholdene omkring distrikpsykiatriens udlægning har fremhævet, at man efterlod et problem med at sikre vilkårene for børn af psykisk syge forældre. Hedinn Sveinbjørnsson et al.⁷¹ fremhæver forældrenes manglende sygdomserkendelse og deres manglende evner til at drage omsorg for barnet. Her nævnes blandt andet, at børnene pådrages et ansvar, der overstiger dets evner og modenhed. Endvidere nævnes den loyalitetskonflikt børnene kan komme i, og hvordan forældrenes psykiske problemer hæmmer barnets overskud dels med konsekvenser for skoleuddannelsen og dels ved deltagelse i andre sociale sammenhænge.

Tabel 6. Sammenhæng mellem forældres mentale lidelser en række alvorlige sociale begivenheder og livsvilkår for børnene. Børn født 1966 fulgt gennem en 15-årig periode (1979-1993).

	Antal N=3.193	Odds ratio	95% grænser	Signifi- kants- niveau P<
Barnet anbragt udenfor hjemmet	323	2.6	2.3-2.9	***
Familiens opløsning ¹	766	2.6	2.4-2.8	***
Vold i familien	116	4.1	3.3-5.0	***
Teenage-moderskab	93	1.6	1.3-2.0	***
Narkomani	31	2.1	1.4-3.0	***
Psykiske lidelser	50	2.0	1.5-2.7	***
Selvmodsforsøg	89	2.3	1.8-2.8	***
Voldskriminalitet	144	1.7	1.4-2.0	***

Note: Alle tabellens udfald er signifikante på P<0.0001-niveau.

*P<0.01-niveau; ** P<0.001-niveau; ***P< 0.0001-niveau.

¹) Opgørelsen er baseret på børn født 1973 fulgt til de blev 18 år (1991).

En ny dansk undersøgelse⁷² af psykisk syge forældre og deres børn viser dels, at forældre med kronisk psykisk sygdom er lige så forskellige som andre mennesker, men en del af børnene har store psykiske omkostninger. Man ser

⁷⁰ Philipps, L.H. & O'Hara, M.W. (1991): Prospective study of postpartum depression: Five Year Follow-up on Women and Children. *Journal of Abnormal Psychology*, 100, pp. 151-155.

⁷¹ Sveinbjørnsson, H. et al. (1997): Børn af psykisk syge forældre. *Ugeskrift for læger*, 159, 4, 417.

⁷² Lier, L., Buhl Nielsen, B. & Knudsen, H. (2001): *Psykisk syge forældre og deres børn*. København: Det tværministerielle Børneudvalg/Socialministeriet.

ikke sjældent, at forældrene har et overforbrug af alkohol og hash i et forsøg på at dæmpe angst og psykisk ubehag. Familien er ofte splittede, og de lever i social isolation. Barnet beskytter moderen mod opgaver, som hun ikke kan klare i den almindelige husholdning.

Forløbsundersøgelsen af den generation af børn, der blev født 1966 viser, at omkring 3,8 pct. har oplevet at den ene (eller begge forældre) indlægges på et hospital som følge af psykiske lidelser.

Oftes ses også misbrugsproblemer hos forældre med psykiske lidelser. I den tidligere nævnte danske forløbsundersøgelse viste det sig, at 40 pct. af de mødre, der havde været indlagt med en alkoholrelateret lidelse, havde også været indlagt på en psykiatrisk sygehusafdeling. For fædrene var det tilsvarende tal 33 pct.⁷³

Tabel 7. Sammenhæng mellem forældres selvmordsforsøg/selv mord og en række efterfølgende alvorlige sociale begivenheder og livsvilkår for børnene. Børn født 1966 fulgt gennem en 15-årig periode (1979-1993).

	Antal N=2.301	Odds ratio	95% græn- ser	Signifi- kants- niveau P<
Barnet død inden 27. år	25	2.0	1.3-2.9	**
Barnet anbragt udenfor hjemmet	92	1.9	1.5-2.3	***
Familiens opløsning ¹	273	6.7	5.9-7.6	***
Vold i familien	71	6.3	4.9-8.0	***
Teenage-moderskab	39	2.9	2.1-4.0	***
Narkomani	24	4.1	2.7-6.2	***
Psykiske lidelser	37	3.7	2.7-5.2	***
Selv mordsforsøg	55	3.5	2.7-4.6	***
Voldskriminalitet (kun mænd)	74	2.1	1.6-2.6	***

Note: Alle tabellens udfald er signifikante på P<0.001-niveau.

*P<0.01-niveau; ** P<0.001-niveau; ***P< 0.0001-niveau.

¹) Opgørelsen er baseret på børn født 1973 fulgt til de blev 18 år (1991).

Forældres mentale lidelser kan udgøre en risiko for deres børns opvækst og udviklingsmuligheder (tabel 6). Sandsynligheden for, at familien opløses, eller at børnene anbringes udenfor hjemmet fordobles i disse familier sammenlignet med de øvrige familier. Risikoen for vold i familien firedobles, mens

⁷³ Christoffersen, M.N. (1999): *Risikofaktorer i barndommen*. København: Socialforskningsinstituttet, 99:18.

risikoen for børnenes selvdestruktive adfærd (narkomani, selvmordsforsøg) og psykiske lidelser fordobles. Risikoen for at drengene senere får en dom for vold er ligeledes øget, men ikke i det omfang, som man kunne se i familier, hvor forældrene selv var dømt for vold (tabel 8).

Undersøgelsen af den generation af børn, der blev født i 1966, viste, at omkring 2,7 pct. af disse oplevede, at en eller begge forældre forsøgte eller gennemførte et selvmordsforsøg.

Forældres selvmordsforsøg eller selvmord kan ses som en indikator for nogle voldsomt belastende familiemæssige processer, som synes at præge børnenes opvækst på kort og lang sigt (tabel 7). Undersøgelsen af den generation, der blev født 1966 viser, at risikoen for familiens opløsning forøges seks gange, ligesom sandsynligheden for vold i familien seksdobles sammenlignet med de øvrige. Hertil kommer at risikoen for børnenes egen selvdestruktive adfærd (narkomani, selvmordsforsøg) forøges væsentligt i disse familier. Pigernes tidlige moderskab som teenagere øges næsten tre gange, mens drengenes risiko for at få en dom for vold inden de bliver 27 år fordobles sammenlignet med de øvrige børn. Børnenes egen tidlige død inden de bliver 27 er fordoblet i de familier, hvor en af forældrene har udført et selvmordsforsøg eller gennemført et selvmord.

Flygtning/tortur/krigszone

I gennem de senere årtier har Danmark modtaget en del indvandrere, der er flygtet fra krigslignende tilstande, tortur og forfølgelse, eller som kommer fra områder med ekstrem fattigdom. Tortur, trusler om vold imod dem selv eller deres pårørende kan sammen med uvisheden om deres familie skæbne udgøre nogle særlige følelsesmæssige belastninger⁷⁴. Hertil kommer en vanskelig omstilling til en ny kultur, belastningsforhold som diskrimination, arbejdsløshed, manglende viden om det nye samfund og dets sprog. For børnene afhænger deres tilpasning i særlig grad af, hvordan de voksne klarer sig i de nye omgivelser⁷⁵. Forløbsundersøgelsen af en opvoksende generation af børn har imidlertid ikke kunnet belyse disse forhold.

Mishandling og vanrøgt

Når det drejer sig om børn, der har behov for støtte, melder der sig en række spørgsmål. Hvad er det, der skal til, for at man fra samfundets side bør sætte ressourcer ind på at støtte et barn? Hvilke signaler skal man være opmærksom på? Hvordan adskiller man kulturelt baserede forskelle fra forskelligheder i det

⁷⁴ Ricman, N. (1993): Annotation: Children in situations of political violence. *Journal of Child Psychological Psychiatry*, 34, 1286-1302.

⁷⁵ Warborg Larsen, F. (1999): Tab, ulykke og andre traumatiske oplevelser. I Lier, L. et al. (Eds.): *Børne og ungdomspsykiatri*. København: Hans Reitzels forlag.(p. 81-93.)

normale, og det der er skadeligt for børns udvikling? Hvornår er der tale om så alvorlige forhold, at det kræver en øjeblikkelig indsats?

Ofte nævnes omsorgssvigt, vanrøgt, fysisk- og seksuel mishandling, som eksempler på opvækst forhold, der kan have langvarige invaliderende konsekvenser. Men hvornår ved man, at der er tale om sådanne former for omsorgssvigt?

I praksis kan sådanne spørgsmål være vanskelige at besvare entydigt, og der er ofte tale om gråzone områder, hvor den enkelte sagsbehandler føler sig i tvivl om, hvad der vil være den mest hensigtsmæssige metode til at takle familiens problemer. Det kan være vanskeligt at afgøre, hvornår der er tale om forhold, der skader barnets udvikling, og hvornår det blot er kulturelle forskelle i børneopdragelse, eller forskelligheder, der blot er typiske for særlige miljøer eller sociale klasser.

Det der vækker ens opmærksomhed er ofte barnets problematiske adfærd, men det kan være afgørende for problemets løsning, at man undersøger om der er bagvedliggende årsager til barnets problematiske adfærd. En gennemgang af de henvendelsesårsager, der er angivet i journalen viser, at man uvilkårligt er tilbøjelige til at *placere et ansvar for problemet* i den måde problemet præsenteres. Problemet kan fx placeres hos barnet: barnet trives ikke, der er ”opdragsproblemer i hjemmet”, eller der er ”problemer i daginstitution/dagpleje” eller i skolen. Dette er den almindeligste henvendelsesårsag. I næsten ni ud af ti sager angives dette som en anledning til børnesagens opståen. Men der kan, ret beset, være tale om en ganske overfladisk betragtning, idet barnets manglende trivsel eller uhenigtsmæssige opførsel kan bunde i helt andre forhold fx forældres misbrug og vold. Undersøgelsen viste, at omkring to ud af tre af disse børn havde været udsat for psykologisk, fysisk mishandling eller vanrøgt⁷⁶.

En nærmere undersøgelse af forholdene kan altså give anledning til at inddrage andre bagvedliggende årsager, når problemerne skal behandles.

Mange af de unge, der har sådanne belastende opvækst vilkår, har samtidig koncentrationsvanskeligheder og andre adfærdsvanskeligheder i skolen, der gør det vanskeligt for dem, at følge undervisningen. Nogle forskere mener, at der i sådanne tilfælde kan være tale om, et *uddannelsesmæssigt omsorgssvigt*, der kan betyde, at barnet senere som voksen vil være handicappet i forhold til sine jævnaldrende med henblik på deltagelse i det almindelige arbejdsliv.

I praksis kan sådanne spørgsmål være vanskelige at besvare entydigt, og der er ofte tale om gråzone områder, hvor den enkelte sagsbehandler føler sig i tvivl om, hvad der vil være den mest hensigtsmæssige metode til at takle familiens problemer. Det kan være vanskeligt at afgøre, hvornår der er tale om forhold, der skader barnets udvikling, og hvornår det blot er kulturelle forskelle i børneopdragelse, eller forskelligheder, der blot er typiske for særlige miljøer eller sociale klasser.

⁷⁶ Christoffersen, M.N. (2002): *Social støtte til børn*. En undersøgelse af børn, der modtog forebyggende hjælp i henhold til Serviceloven for første gang i 1998. 5. delrapport i evaluering af den forebyggende indsats over for børn. Socialforskningsinstituttets arbejdspapir 9:2002.

De familiemæssige forhold, som erfaringsmæssigt er mest skadelige for børns opvækst og udvikling er:

- *Psykologisk mishandling* dvs. et gentagen mønster, hvor barnet får at vide, at det er værdiløst, ikke elsket, og uønsket^{77 78}.
- *Fysisk- og seksuel mishandling* dvs. hhv. en handling, der resulterer i en alvorlig fysisk skade eller risiko for en sådan fysisk skade, samt seksuelt motiverede handlinger, der involverer børn eller seksuel udnyttelse af børn⁷⁹.
- *Vanrøgt* dvs. manglende opfyldelse af barnets basale behov mht. sundhed, mad, hygiejne, tøj, bolig, sikkerhed og opsyn⁸⁰.

Psykologisk mishandling

Ovenfor blev *psykologisk mishandling* beskrevet som et gentaget mønster, hvor barnet får at vide, at det er værdiløst, ikke elsket, og uønsket⁸¹. Udfra tidligere forskningserfaringer kan man opstille en række indikationer på psykologisk mishandling af barnet⁸². Det kan fx dreje sig om, at forældrene er fjendtlige overfor barnet og nedvurderer barnet. Udskamning og latterliggørelse af barnet rubriceres som psykologisk mishandling, ligesom familier, hvor barnet gøres til syndebuk. For eksempel kan forældre ydmyge barnet/den unge fx ved nedværdigende tiltale, ved omtale over for andre eller ved offentlig ydmygelse af barnet. Psykologisk mishandling kan fx give sig udtryk i, at barnet trues med at blive smidt ud hjemmefra eller, at barnets ønsker om hjælp og trøst overhøres, fx når det er bange.

En undersøgelse af børn i familier, hvor der var iværksat forebyggende foranstaltninger i henhold til serviceloven, viste, at der var en tydelig sammenhæng mellem psykologisk mishandling, og en række forskellige reaktioner hos børnene⁸³. Der var en relativt hyppigere forekomst af børn eller den unge med depressive reaktioner, forekomst af spiseforstyrrelser, manglende koncentration og adfærdsproblemer, selvmordsovervejelser, og et ønske hos barnet og den unge om at komme væk hjemmefra.

⁷⁷ Brassard, M.R., Hart, S. & Hardy, D.B. (1991): Psychological and emotional abuse of children. In Ammerman, R.T. & M. Hersen, M. (Eds.): *Case studies in family violence* (255-270). New York: Plenum.

⁷⁸ Erickson, M. F. & Egeland, B. (2002): Child Neglect. I Myers, J.E.B., Berliner, L., Briere, J., Hendrix, C. T., Jenny, C. & Reid, T. (Eds.), *The APSAC handbook on child maltreatment* (p. 3-20). Sage Publications, Thousands Oaks, CA: Sage Publications.

⁷⁹ Kolko, D. J. (2002): Child physical abuse. I Myers, J.E.B., Berliner, L., Briere, J., Hendrix, C. T., Jenny, C. & Reid, T. (Eds.): *The APSAC handbook on child maltreatment* (p. 21-54). London: Sage Publications.

⁸⁰ DePanfilis, D. (2000): How do I determine if a child is neglected? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (121-126).

⁸¹ Brassard, M.R., Hart, S. & Hardy, D.B. (1991): Psychological and emotional abuse of children. In Ammerman, R.T. & M. Hersen, M. (Eds.): *Case studies in family violence* (255-270). New York: Plenum.

⁸² Brassard, M.R. & Hart, S. (2000): What is psychological maltreatment? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (23-27).

⁸³ Christoffersen, M.N. (2002): *Social støtte til børn*. En undersøgelse af børn, der modtog forebyggende hjælp i henhold til Serviceloven for første gang i 1998. 5. delrapport i evaluering af den forebyggende indsats over for børn. Socialforskningsinstituttets arbejdsrapport 9:2002.

Resultaterne er dermed på linje med tidligere forskning på området⁸⁴. Man kan ikke på dette grundlag sige noget definitivt om årsagsforholdene, men resultaterne antyder, at der kan være en kausal sammenhæng med børnenes reaktionsmønstre, og udsathedet for psykologisk mishandling i hjemmet.

Resultaterne understreger dermed vigtigheden af, at evaluere støtteforanstaltninger med henblik på, om de effektivt sætter en stopper for en eventuel psykologisk mishandling i hjemmet.

**Tabel 8. Vold i familien og en række alvorlige sociale begivenheder og livsvilkår for børnene.
Børn født 1966 fulgt gennem en 15-årig periode (1979-1993).**

	Antal N=1.412	Odds ratio	95% grænser	Signifi- kants- niveau P<
Barnet død inden 27. år	27	1.9	1.3-2.9	**
Barnet anbragt udenfor hjemmet	237	4.7	4.2-5.4	***
Familiens opløsning ¹	630	4.7	4.2-5.1	***
Ungdomsarbejdsløshed	119	1.4	1.2-1.7	**
Teenage-moderskab	64	2.7	2.1-3.5	***
Narkomani	26	4.0	2.7-6.0	***
Psykiske lidelser	35	3.2	2.3-4.5	***
Selvmodsforsøg	57	3.3	2.5-4.3	***
Voldskriminalitet	147	4.1	3.5-4.9	***

Note: Alle tabellens udfald er signifikante på P<0.001-niveau.

*P<0.01-niveau; ** P<0.001-niveau; ***P< 0.0001-niveau.

¹) Opgørelsen er baseret på børn født 1973 fulgt til de blev 18 år (1991).

Undersøgelsen viser (tabel 8), at forældrenes vold i familien (som oftest faderens) på en række områder udgør en sikkerhedsrisiko for hvordan, der går børnene senere hen i livet. Børn af voldelige forældre har en forøget risiko for at dø inden de bliver 27 år. Familiens opløsning og børnenes risiko for at blive anbragt udenfor hjemmet øges ligeledes relativt i disse familier sammenlignet med deres jævnaldrende opvækstforhold. Børn af forældre, der har fået en

⁸⁴ Harts, S.N., Brassard, M.R. & Karlson, H. (1996): Psychological maltreatment. In J.Briere, j.Bulkley, C. Jenny & T. Reid (Eds.), *The APSAC handbook on child maltreatment* (p. 72-89). Thousands Oaks, CA: Sage.

fængselsdom som følge af vold eller familier, hvor moderen er indlagt på en hospitalsafdeling som følge af vold, har en firedoblet risiko for selv at få en dom for vold inden de bliver 27 år.

Deres risiko for at blive narkoman er ligeledes firedoblet, mens risikoen for indlæggelse på en psykiatrisk sygehusafdeling eller indlæggelse som følge af et selvmordsforsøg forøges tre gange i forhold til deres jævnaldrende, som ikke har haft deres forældre fængslet. For pigernes vedkommende forøges risikoen for tidligt moderskab 2½ gang i forhold til deres jævnaldrende.

Med den begrænsede mulighed, som nærværende opgørelsesmetode giver mulighed for, kan man opgøre andelen af børn, der i løbet af barndommen oplever, at den ene eller begge forældre får en dom for vold, eller bliver indlagt på en hospitalsafdeling som følge af vold, til at udgøre omkring 1,7 pct. af de børn, der blev født i 1966.

Fysisk mishandling

Fysisk mishandling afgrænses til en handling, der resulterer i en alvorlig fysisk skade eller risiko for en sådan fysisk skade. Denne definition er forsøgt indkredset ved en række konkrete indikationer, om barnet har været udsat for vold eller trusler om vold, som er udformet på grundlag af tidligere forskningsbaserede erfaringer på dette område⁸⁵. Der kan være en mistanke om fysisk mishandling, hvilket eventuelt kan være sket på grundlag af underretning om vold/-mishandling af barnet fra børnehave/vuggestue/fritidshjem/ skadestue/hospital/ læge/naboer/pårørende eller andre. Nogle vil være blevet slået med forskellige genstande (fx bøjle, pisk) eller er blevet truet med våben fx kniv, pistol. Forhold, der virker mistænkelige kan være, hvis der er konstateret gentagne mærker efter slag fx blå øjne, blå mærker, eller hvis der tidligere er registreret mishandling af søskende. Lægelige undersøgelser kan ydermere konstatere om, der er tale om ”battered child syndrome” dvs. skader som følge af vold påført af andre fx blå mærker, brækkede knogler, stiksår, forbrændinger eller blødninger i hjernehalvdelene.

En nyligt gennemført dansk undersøgelse blandt børn, der modtog støtte til forebyggende foranstaltninger i hjemmet fandt man en registreret overhyppighed af depressive, ulykkelige og socialt isolerede, børn med spiseforstyrrelser, unge med selvmordsovervejelser, og koncentrations og adfærdsforstyrrelser hos de børn og unge, der ses at have været udsat for seksuel og fysisk mishandling. Ikke overraskende finder man også en overhyppighed af børn og unge, som ønsker at komme væk hjemmefra blandt de mishandlede⁸⁶.

Andre undersøgelser finder ligeledes en sammenhæng mellem fysisk mishandling og forekomst af senere selvdestruktiv adfærd hos de unge: narko-

⁸⁵ Dubowitz, H. (2000): What is physical abuse? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): Handbook for child protection practice. London: Sage Publications. (15-17).

⁸⁶ Christoffersen, M.N. (2002): *Social støtte til børn*. En undersøgelse af børn, der modtog forebyggende hjælp i henhold til Serviceloven for første gang i 1998. 5. delrapport i evaluering af den forebyggende indsats over for børn. Socialforskningsinstituttets arbejdspapir 9:2002.

tika misbrug, selvmordsovervejelser og selvmordsforsøg⁸⁷, hvilket understøtter en hypotese om omfattende og alvorlige følgevirkninger af mishandlingerne.

Undersøgelsen af den generation af børn, der blev født 1973 viste ikke overraskende, at hvis barnet havde været udsat for vold eller indlagt af sociale grunde havde en væsentligt forøget risiko for senere at blive anbragt udenfor hjemmet (tabel 9). For 1966 generationen udgjorde disse børn 0,7 pct. af samtlige børn, der blev født det år.

Tabel 9. Barnet udsat for vold eller indlæggelse af sociale grunde og en række alvorlige sociale begivenheder og livsvilkår for børnene. Børn født 1966 fulgt gennem en 15-årig periode (1979-1993).

	Antal N=590	Odds ratio	95% græn- ser	Signifi- kans- niveau P<
Barnet død inden 27. år	11	2.4	1.3-4.3	**
Barnet anbragt udenfor hjemmet	96	5.7	4.6-7.0	***
Ungdomsarbejdsløshed	36	1.4	1.0-2.0	
Teenage-moderskab	34	6.8	4.8-9.7	***
Narkomani	23	10.9	7.1-16.7	***
Psykiske lidelser	30	8.4	5.8-12.2	***
Selvmordsforsøg	55	10.0	7.6-13.2	***
Voldskriminalitet	76	4.9	3.9-6.1	***

Note: Alle tabellens udfald er signifikante på P<0.001-niveau.

*P<0.01-niveau; ** P<0.001-niveau; ***P< 0.0001-niveau.

Hvad mere overraskende er, at pigerne i disse familier har mere end seksdoblet deres risiko for at blive teenagemødre. Risikoen for selvdestruktiv (narkomani, selvmordsforsøg) adfærd 10 doubles for disse børn, sammenlignet med deres jævnaldrende som ikke har været udsat for disse alvorlige belastninger. Drengene ses at have forøget deres risiko for at blive dømt for vold med næsten 5 gange sammenlignet med deres jævnaldrende.

På baggrund af disse foreløbige analyser kan man konkludere, at en vurdering af kvaliteten af støtteforanstaltninger til børn og unge bør inddrage, hvorledes indsatsen virker med hensyn til at mindske omfanget af såvel psykologisk som fysisk og seksuel mishandling, fordi disse former for mishandling kan have alvorlige skadelige konsekvenser for børnene.

⁸⁷ Christoffersen, M.N. (2000): Risikofaktorer i barndommen. København: Socialforskningsinstituttet, 99:18.

Umiddelbart skulle man forvente, at den fysiske mishandling havde en stærkere følgevirkning end den verbale psykologiske mishandling. Men undersøgelsens resultater synes at pege på den modsatte konklusion⁷⁷. Hvis man sammenligner reaktioner hos børn, der har været udsat for psykologisk mishandling, med de børn, der har været udsat for seksuel og fysisk mishandling, synes der at være en større risiko for de nævnte reaktioner hos de børn, der har været udsat for psykologisk mishandling. Dette undersøgelsesresultat svarer til, hvad man finder i udenlandske undersøgelser.

Forskellige forklaringer er bragt på bane. For eksempel foreslår Brassard & Hart⁸⁸, at forklaringen kan være, at psykologisk mishandling almindeligvis ofte findes sammen med andre typer af mishandlinger, og det måske er forklaringen på, at psykologisk mishandling er så skadeligt. De anbefaler derfor, at sagsbehandleren altid også undersøger for psykologisk mishandling, hvis man af andre grunde undersøger for fysisk- eller seksuel mishandling.

Vanrøgt

Traditionelt afgrænses *vanrøgt* til manglende opfyldelse af barnets basale behov mht. sundhed, mad, hygiejne, tøj, bolig, sikkerhed og opsyn. Forældres manglende kapacitet til at opfylde barnets basale behov kan fx give sig udslag i for sen tilkaldelse af lægehjælp, utilstrækkelig tandeftersyn eller forkert og utilstrækkelig ernæring.

Omgivelserne vil måske undre sig over, at barnet er utilstrækkelig påklædt i forhold til vejret. Andre vil måske have bemærket at barnet ofte er sulten dagpasningen eller i skolen eller, at forældrene ikke holder barnet rent. Den dårlige hygiejne kan resultere i, at barnet bliver drillet af kammeraterne og af denne grund lever isoleret. Alle disse forhold kan opfattes som indikatorer på vanrøgt.

For de mindre børns vedkommende kan vanrøgt give sig udslag i et utilstrækkelig opsyn med barnet, hvor barnet efterlades i farlige omgivelser, eller overlades til personer, som af den ene eller anden grund er mangelfuldt udrustede til at kunne tage vare på barnet. For de større børns vedkommende kan det dreje sig om en utilstrækkelig viden om deres færden. Endelig medtager man også *usædvanligt mange fraværsdage uden nogen påviselig grund*, som en indikator på vanrøgt.

Selvom vanrøgt og psykologisk mishandling ofte optræder samtidigt, er der tale om forskellige former for omsorgssvigt. Vanrøgt kan være udtryk for manglende kompetence hos forældrene på grund af overvældende belastninger fx svær ubehandlet depression eller svag begavelse hos forælderen. De foranstaltninger, der viser sig at være effektive overfor vanrøgt, er således væsentligt

⁸⁸ Brassard, M.R. & Hart, S. (2000): What is psychological maltreatment? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (23-2

forskellige fra de foranstaltninger, der er formålstjenlige overfor andre typer af omsorgssvigt⁸⁹.

I den juridiske tankegang har man traditionelt ønsket at kunne adskille den bevidste handling, der skader barnet (mishandling) fra unkladelseshandlinger (vanrøgt), der ikke har denne indbyggede hensigt. Men allerede Newberget gjorde i 1973 opmærksom på, at det essentielle element i børnemishandling ikke er forældrenes intention om at ødelægge barnet, men snarere deres manglende kapacitet til at kunne udøve omsorg og empati for deres barn⁷⁸.

Forekomst af vanrøgt synes at falde sammen med en række reaktioner hos børnene eller de unge. I en dansk undersøgelse ses en overhyppighed af forskellige alvorlige reaktioner hos disse udsatte børn og unge sammenlignet med de øvrige børn og unge, som indgik i undersøgelsen. Man kunne således registrere en forøget risiko for depressive, ulykkelige og socialt isolerede børn og unge. Dette svarer overens med tidligere undersøgelser (Erickson & Egeland, 2002), der finder, at mishandlede børn reagerer mere aggressivt end vanrøgtede børn, som til gengæld var mere socialt isolerede i forhold til kammeraterne.

Tabel 10. Børn anbragt udenfor hjemmet og efterfølgende livsvilkår for børnene. Børn født 1966 fulgt gennem en 15-årig periode (1979-1993).

	Antal N=4.640	Odds ratio	95% græn- ser	Signifi- kans- niveau P<
Dødsfald før 27 års alderen	128	4.7	3.9-5.7	***
Ungdomsarbejdsløshed	278	2.4	2.1-2.7	***
Teenage-moderskab	244	7.1	6.1-8.2	***
Narkomani	127	12.9	10.3-16.1	***
Psykiske lidelser	166	9.0	7.5-10.8	***
Selvmoedsforsøg	202	6.2	5.3-7.3	***
Voldskriminalitet	428	5.4	4.9-6.0	***

Note: Alle tabellens udfald er signifikante på P<0.0001-niveau.

*P<0.01-niveau; ** P<0.001-niveau; ***P< 0.0001-niveau.

Uanset om der er tale om psykologisk mishandling, seksuel – eller fysisk mishandling eller vanrøgt, er problemet den eventuelle blivende ødelæggelse af barnets selvværd, og dets muligheder for at fungere socialt, følelsesmæssigt og indlæringsmæssigt, ifølge Erickson & Egeland (2002).

⁸⁹ Erickson, M. F. & Egeland, B. (2002): Child Neglect. I Myers, J.E.B., Berliner, L., Briere, J., Hendrix, C. T., Jenny, C. & Reid, T. (Eds.), *The APSAC handbook on child maltreatment* (p. 3-20). Thousands Oaks, CA: Sage Publications.

Der kan på denne måde Spiseforstyrrelser, selvmordsovervejelser, selvmordsforsøg er ligeledes hyppigere forekommet iblandt de børn og unge, der har været udsat for vanrøgt. Endelig ses der hos disse børn og unge en ekstra forhøjet risiko for koncentrations- og adfærdsproblemer sammen med et ønske om at komme væk hjemmefra. Også disse resultater kendes fra tidligere undersøgelser, hvor man finder, at de børn, der har været udsat for fysisk vanrøgt, havde vanskeligheder med koncentrationsevnen, og det er især ødelæggende for deres skoleadfærd. Være tale om en livslang invalidering af disse børns muligheder for at klare sig i samfundet senere som voksne.

Undersøgelsen af hvordan det går de børn, der har været anbragt udenfor hjemmet viser, at deres levkår senere som unge mennesker og voksne er væsentligt anderledes end deres jævnaldrende (tabel 10). Deres risiko for at udvikle selvdestruktiv adfærd (narkomani, selvmordsforsøg) ti dobles i forhold til deres jævnaldrende ligesom deres risiko for ikke at overleve deres 27 års fødselsdag øges fem gange i forhold til de andre fra denne fødselsårgang. For pigernes vedkommende ses en forøget risiko for teenagemoderskab. Disse forsømte piger har 7 gange større risiko for at starte som teenagemødre end det er tilfældet for deres jævnaldrende søstre.

For 1966-generationens børn var det omkring 5,5 pct., der havde været anbragt udenfor hjemmet.

Hvordan ændres forholdene?

De familiemæssige forhold, som er mest skadelige for børns opvækst og udvikling er psykologisk mishandling, seksuel – og fysisk mishandling, samt vanrøgt. En dansk undersøgelse af de børn og unge, der er omfattet af service-lovens forebyggende foranstaltninger viste, at i de tilfælde hvor børnene fik en effektiv relevant støtte, kunne sagsbehandlerne også konstatere nogle mærkbare forbedringer af børnenes følelsesmæssige tilstande.

En forudsætning for en vellykket forebyggende indsats er en indsigt i familiens forhold for at kunne forstå, hvilke belastninger, der stresser forældrene. Det kan måske være vanskeligt for forældrene at gøre noget ved deres adfærd overfor barnet, før de har fået løst nogle af de udefra kommende problemer.

Resultaterne fra en undersøgelse af den forebyggende indsats viste, at i de tilfælde, hvor forældrene kom i arbejde eller i gang med en uddannelse, kunne man se en bedring af forældre-barn-forholdet.

En lang række foranstaltninger tager sigte på at støtte barnets sociale netværk uden for familien. Det kan for eksempel ske ved barnets deltagelse i støtte- eller netværksgruppe, eller ved en aflastningsfamilie. I nogle tilfælde har man sikret barnet/den unge en mere permanent voksenkontakt som supplement til egen familien, en fast kontaktperson, eller gennem en familierådslagning.

Resultaterne fra denne undersøgelse viser imidlertid begrænsede resultater. Man må formode, at den begrænsede gevinst ved de netværksskabende foranstaltninger kan hænge sammen med, at der ikke samtidig er sat effektivt

ind overfor forældrenes adfærd overfor barnet med hensyn til den psykologiske -, fysiske mishandling og vanrøgt, som barnet udsættes for.

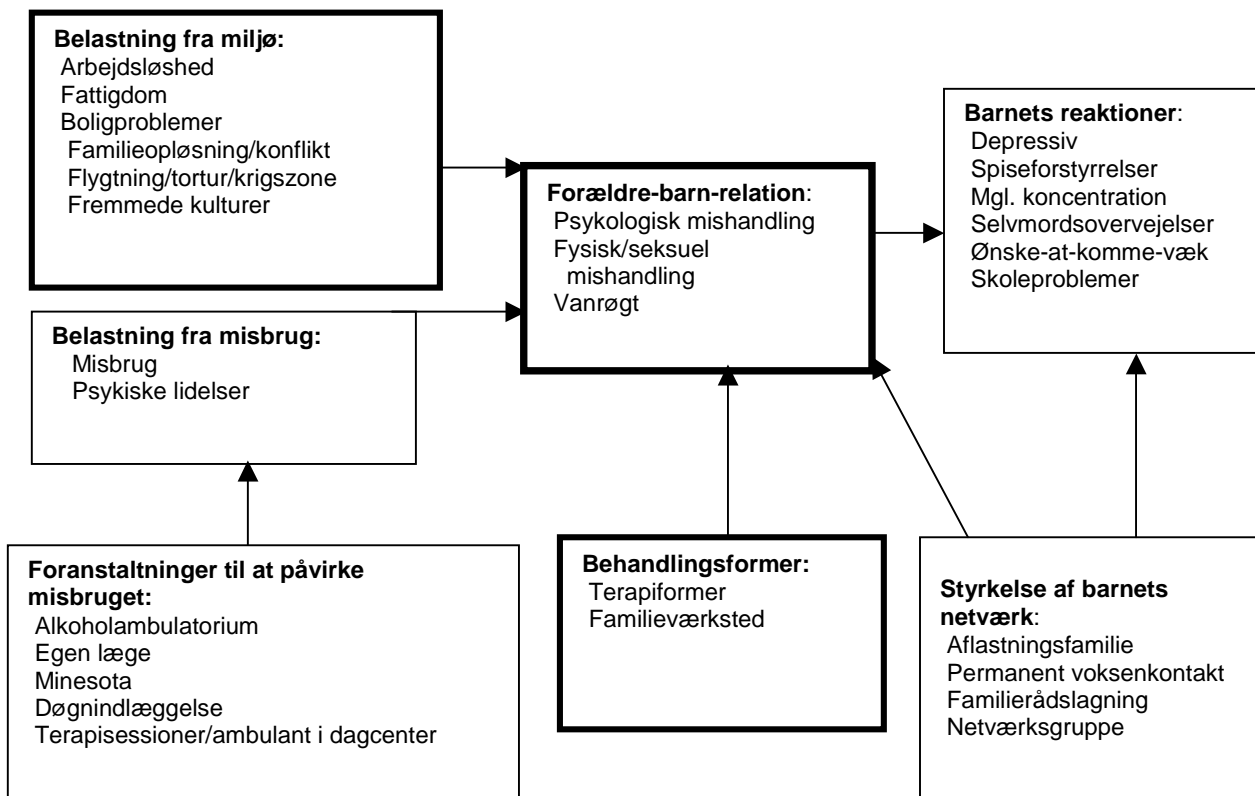
Imidlertid kunne man iagttage en positiv ændring i de tilfælde, hvor der var iværksat forebyggende foranstaltninger, der rettede sig mod den form for mishandling og vanrøgt, som udgjorde familiens problem. Det var således en vigtig forudsætning for en vellykket indsats, at der allerede tidligt var sket en udredning, der kunne afdække hvilken type af mishandling eller vanrøgt, der var familiens problem.

Alkoholisme

Ofte lider forældre med et misbrug også under en række psykiske lidelser og funktionsforstyrrelser.

I de tilfælde, hvor forældrene i forbindelse med en behandlingsplan for afvikling af misbruget også blev behandlet for eventuelle psykiske lidelser, kunne man relativt oftere iagttage en forbedring. En positiv nedbringelse af forældrenes misbrug og psykiske problemer blev efterfulgt af en forbedring af børnenes følelsesmæssige tilstande i signifikant flere tilfælde. De var mindre depressive, ulykkelige og socialt isolerede, og de udviste færre koncentrations – og adfærdsmæssige problemer.

Figur 2. Model for forskellige typer af foranstaltninger, der antages at påvirke barnets belastninger fra miljø, forældre-barn-reltionen sammenholdt med barnets reaktioner.



Hvorfor ændrer kommunen ikke på forholdene?

Kommunen er forpligtiget til at undersøge forholdene nærmere, når der foreligger oplysninger om, at et barn trænger til særlig støtte⁹⁰. Nærværende undersøgelse viser, at de iværksatte foranstaltningers effektivitet i høj grad afhænger af, om der forudgående er sket en nøje udredning af problemerne.

Sagsbehandlerens gennemgang af sagerne viser, at for omkring halvdelen af børnenes vedkommende, har sagsbehandleren ikke kendskab til, at der skulle være foretaget en §38 undersøgelse. Ved omkring 8 pct. af børnesagerne var der foretaget en såkaldt grundig undersøgelse. Dette skal sammenholdes med, at man i undersøgelsen finder, at omkring halvdelen af børnene er udsat for en eller anden grad af mishandling eller vanrøgt.

Hvis sagsbehandleren har undladt at foretage en såkaldt §38-undersøgelse, øges risikoen for, at familien ikke får den behandling, som - i hvert fald statistisk - hænger signifikant sammen med sandsynligheden for at opnå de bedste resultater. En grundig udredning⁹¹ øger sandsynligheden yderligere for, at man vælger de foranstaltninger, der ser ud til at mindske den pågældende type af omsorgssvigt.

Som led i den landsdækkende evaluering af den forebyggende indsats blev sagsbehandlerne i hvert enkelt tilfælde bedt om at anføre, hvad formålet var med den konkrete foranstaltning. Gennemgangen af 900 journaler viste imidlertid, at der *ikke* var anført et konkret formål for 75 pct. af sagerne. Hertil kommer, at ved de øvrige sager blot var angivet et delmål fx *aflastning*, uden at det videre formål var angivet. Det var dermed ikke muligt - hverken for kommunens egen administration - eller for familien at vurdere i de konkrete tilfælde, om foranstaltningen havde den tilsigtede betydning for barnet.

Der mangler således en systematisk egen kontrol med de forebyggende foranstaltningers effektivitet.

Økonomien kan også spille en rolle

Den systematiske opgørelse på grundlag af en gennemgang af de 900 enkeltsager viser altså, at man på grundlag af optegnelser i journalerne kan konstatere, at der er en meget tæt sammenhæng mellem en forbedret forældre-barn relation og en positiv ændring af barnets psykiske og sociale udvikling.

Undersøgelsen viser, at man kan konstatere en signifikant forbedret situation i de tilfælde, hvor forældrenes adfærd ændres på en række punkter. I de tilfælde, hvor der er tale om en succesfuld indsats overfor psykisk mishandling,

⁹⁰ §38 i Serviceloven. Socialministeriets vejledning om særlig støtte til børn og unge af 16. januar 2002.

⁹¹ Der siges at være foretaget en grundig undersøgelse og udredning af problemerne, hvis følgende forhold som minimum er belyst: forældres mentale helbred, misbrugsforhold, evne til at løse problemer, de voksne og børnenes indbyrdes sociale relationer, de voksnes opdragelsesmetoder, samt deres tilknytning (empati) og støtte til barnet.

fysisk mishandling, vanrøgt og misbrug, kan man også konstatere, at der er signifikant flere af børnene, der udviser en forbedret udvikling⁹².

Det gennemgående billede er, at de relevante foranstaltninger også gennemsnitlig ser ud til at være dyrere end de foranstaltninger, man ellers vælger. Man skal altså regne med en ikke ubetydelig merudgift, hvis man i stedet for en foranstaltning, der ikke statistisk set har udsigt til nogen positiv ændring af forholdene, vælger en af de relevante foranstaltninger, der har en bedre prognose.

Man mangler viden om hvad der virker

Undersøgelsen bekræftede også hvor vigtigt det var at skelne mellem de forskellige typer af omsorgssvigt. De indsatser, der statistisk set syntes at være virksomme overfor en type af omsorgssvigt fx psykologisk mishandling, var samtidig uden sammenhæng med andre typer af mishandling, mens det der så ud til at hjælpe overfor vanrøgt ingen som helst effekt havde på fysisk mishandling. Undersøgelsens resultater bekræftes her af andre undersøgelser, men der mangler en systematisk opsamling af evidensbaseret erfaringer på dette område.

Men uanset om der er tale om psykologisk mishandling, seksuel eller fysisk mishandling eller vanrøgt, er problemet den eventuelle blivende ødelæggelse af barnets selvværd og dets muligheder for at fungere socialt, følelsesmæssigt og indlæringsmæssigt. Man må således forvente, at hvis man ikke gør noget, er der en væsentlig forøget risiko for en livslang invalidering af disse børns muligheder for at klare sig i samfundet senere som voksne.

Sammenfattende må man konkludere, at disse undersøgelsesresultater viser, hvor central forældre-barn relationen er for barnets udvikling, og hvilke forhold i forældre-barn relationen, det er afgørende at bearbejde. En nærliggende konklusion er, at den mest relevante strategi må være at indhente mere viden om de foranstaltninger, der direkte tager sigte på at forbedre forældre-barn relationen.

Når kommunerne i mange tilfælde undlader at sætter ind med de mest formålstjenlige metoder, kan der også være et element af manglende viden om, hvad der vil virksomt i den konkrete families tilfælde og under hvilke omstændigheder, foranstaltningerne vil være effektive. Her mangler danske undersøgelser, der kan svare på dette spørgsmål. Indtil disse er blevet gennemført og resultaterne foreligger kan man med stor fordel samle forskningsbaseret erfaring fra andre lande, hvor der har været tradition for at indhente anvendelsesorienteret forskningsbaseret erfaringer om effekten af forskellige indsatser på det sociale og velfærdsmæssige område.

⁹² Christoffersen, M.N. (2002): *Social støtte til børn*. En undersøgelse af børn, der modtog forebyggende hjælp i henhold til Serviceloven for første gang i 1998. 5. delrapport i evaluering af den forebyggende indsats over for børn. Socialforskningsinstituttets arbejdspapir 9:2002.

Referencer

Amato, P.R. (1993): *Children's adjustment to divorce*. Journal of Marriage and the Family, 55, p 23-28.

Amato, P.R. & Rezac, S.J. (1994): Contact with non-resident parents, interparental conflict and children's behavior. Journal of Family Issues, 15, 2, 191-207.

Axelsen, I. (2001): Litteraturstudie om forebyggende foranstaltninger for børn og unge. Delrapport nr.1 fra Evaluering af den forebyggende indsats. Socialforskningsinstituttet: Arbejdsrapport 10:2001.

Belsky, J. et al. (1991): Patterns of marital change and parent-child interaction. Journal of Marriage and the Family, 53, 487-498.

Berliner, L. (2000): What is sexual abuse? (p 18-22) In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): Handbook for child protection practice. London: Sage Publications.

Berliner, L. & Elliott, D.M. (2002): Sexually abuse of children. I Myers, J.E.B., Berliner, L., Briere, J., Hendrix, C. T., Jenny, C. & Reid, T. (Eds.), *The APSAC handbook on child maltreatment* (p. 55-78). Sage Publications, Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Bjørklund, A. & Eriksson, T. (1995): Unemployment and Mental Health. Working paper 95-12, Centre for Labour Market and Social Research: University of Aarhus and Aarhus School of Business.

Bonner, B.L. (2000): What are effective strategies to address common behavior problems? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): Handbook for child protection practice. (414-419). London: Sage Publications.

Bolan, R. (2000): How do I build families' financial management skills? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): Handbook for child protection practice. London: Sage Publications. (491-494).

Brassard, M.R., Hart, S. & Hardy, D.B. (1991): Psychological and emotional abuse of children. In R.T. Ammerman & M. Hersen (Eds.), Case studies in family violence (255-270). New York: Plenum.

Brassard, M.R. & Hart, S. (2000): What is psychological maltreatment? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (23-27).

Brassard, M.R., Hart, S. & Hardy, D.B. (2000): How do I determine whether a child has been psychologically maltreated? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (215-219).

Bremberg, S. (1998): *Barnrapporten*. Stockholms läns landsting.

Catalano, R. (1991): The health effects of economic insecurity. *American Journal of Public Health*, 81, 9, p. 1148-1152.

Chaffin, M. Bonner, B. Worley, K. & Lawson, L. (1996): Treating abused adolescents. I J. Briere, L. Berliner, J. Buckley, C. Jenny & T. Reid (Eds.) *The APSAC handbook on child maltreatment* (p 119-139). Thousand Oaks, CA: Sage.

Chaffin, M. (2000): What types of mental health treatment should be considered for maltreated children? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (409-413).

Christensen, E. (1993): *Barndom i en familj med missbruksproblem*. Kapitel 2 i Socialstyrelsen: *Barn till alkoholmissbrukare*. SOS-rapport 1993:18.

Christensen, E. (1994): *Når mor og far drikker...* København: Socialforskningsinstituttet, 94:2.

Christoffersen, M.N. (1988): *Familieplejen*. Socialforskningsinstituttet, rapport 88:11. København.

Christoffersen, M.N. (1990): *Fattigdomsfælden*. Bixen, 19 (2): 30-35.

Christoffersen, M.N. (1993a): *Familiens ændring - en statistisk belysning af familieforholdene*. København: Socialforskningsinstituttet. Rapport 93:2.

Christoffersen, M.N. (1993b): *Anbragte børns livsforløb*. En undersøgelse af tidligere anbragte børn og unge født 1967. København: Socialforskningsinstituttet. Rapport 93:11.

Christoffersen, M.N. (1994a): A follow-up study of longterm effect of unemployment on children: loss of self-esteem and self-destructive behavior among adolescents. *Childhood*, 2, 4, 213-220.

Christoffersen, M.N. (1998): *Spædbarnsfamilien*. København: Socialforskningsinstituttet, 97:25.

Christoffersen, M.N. (1996): A follow-up study of out-of-home care in Denmark: Long-term effects on self-esteem among abused and neglected children. *International journal of child & family welfare*, 1, (1): 25-39.

Christoffersen, M.N. (1996): *Opvækst med arbejdsløshed*. København: Socialforskningsinstituttet. Rapport 96:14.

Christoffersen, M.N. (1996): *Opvækst hos fædre*. København: Socialforskningsinstituttet, 96:23.

Christoffersen, M.N. (1999): *Risikofaktorer i barndommen*. København: Socialforskningsinstituttet, 99:18.

Christoffersen, M.N. (2000): Growing up with unemployment: A study of parental unemployment and children's risk of abuse and neglect based on national longitudinal 1973 birth cohorts in Denmark. *Childhood*, 7, 4:421-38.

Christoffersen, M.N. Day Poulsen, H. & Nielsen, A. (2002): Risk factors for adolescents' attempted suicide. Socialforskningsinstituttet: *Working Paper*. 6:2002.

Christoffersen, M.N. (2002): Dissolved families — A prospective longitudinal cohort study of family strain before parental separation following schoolchildren born in Denmark 1973. I Carling, J., ed. (2002). *Nordic demography: Trends and differentials*. Scandinavian Population Studies, Volume 13, Oslo: Unipub/Nordic Demographic Society. 231–250.

Christoffersen, M.N. (2002): *The long-term consequences of parental alcohol abuse*. A cohort study of children in Denmark. Paper presented at the 52nd Alcohol Problems Research Symposium, March 20th & 21st, 2002 at Kendal, Cumbria, U. K. *Working paper* 14:2002, Socialforskningsinstituttet.

Christoffersen, M.N. (2002): *Social støtte til børn*. En undersøgelse af børn, der modtog forebyggende hjælp i henhold til Serviceloven for første gang i 1998. 5. delrapport i evaluering af den forebyggende indsats over for børn. Socialforskningsinstituttets arbejdsrapport 9:2002.

Christoffersen, M.N. (2003): Teenage motherhood and induced abortion among teenagers. Paper to the workshop on: Recent fertility trends in Northern Europe, May 15-16, 2003, at Voksenkollen, Oslo. The research project Family

policies, fertility trends and family changes in the Nordic countries under the Welfare Research Program of the Nordic Council of Ministers.

Dalgaard, L. & Kyng, B. (1985): Om fysisk mishandling af børn, i: Bøgh, C. & Jørgensen, P. Schultz (ed.): *Småbørn, familie, samfund*. København: Hans Reitzels Forlag, p. 270-283.

Danmarks Statistik: Statistiske efterretninger: Sociale forhold, sundhed og retsvæsen. Diverse årgange.

DePanfilis, D. (2000): How do I develop a helping alliance with the family? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (36-40).

DePanfilis, D. (2000): How do I determine if a child is neglected? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (121-126).

DeWit, D.J., MacDonald, K. & Orford, D.R. (1999): Childhood stress and symptoms of drug dependence in adolescence and early childhood. *American journal of Orthopsychiatry*, 69 (1): 61-72.

Dubowitz, H. (2000): What is child neglect? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (10-15).

Dubowitz, H. (2000): What is physical abuse? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (15-17).

Dubowitz, H. (2000): How do I determine whether a child's nutritional need are being met? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (131-133).

Egelund, T. (1997): *Beskyttelse af barndommen*. København: Hans Reitzels Forlag.

Eisenberg, P. & Lazarsfeld, P.F. (1938): *The psychological effects of unemployment*. *Psychological Bulletin*, 35, p. 358-390.

Erickson, M. F. & Egeland, B. (2002): Child Neglect. I Myers, J.E.B., Berliner, L., Briere, J., Hendrix, C. T., Jenny, C. & Reid, T. (Eds.), *The APSAC handbook on child maltreatment* (p. 3-20). Thousands Oaks, CA: Sage Publications.

Gil, D.G. (1971): *Violence against children*. Journal of Marriage and the Family, 33, p. 637-648.

Grych, J.H. & Fincham, F.D. (1990): Marital conflict and children's adjustment. Psychological Bulletin, 108, 2, 267-290.

Hansen, E.J. (1989): Fattigdom. København: Socialforskningsinstituttet, 89:5.

Hansen, P.V. (1987): De unges beskæftigelsesproblem. I: Hansen, F.K. & Mærkedahl, I. (Eds.): Udstødning og udstødningsmekanismer. København: Socialforskningsinstituttet.

Hayes, C.D. (ed.) (1987): Risking the future. Volume I. Washington, D.C.: National Academy Press.

Harris, P.L. (1994): The child's understanding of emotion: Developmental change and the family environment. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 35, 1, pp. 3-28.

Harts, S.N., Brassard, M.R. & Karlson, H. (1996): Psychological maltreatment. In Briere, J. Bulkley, J. Jenny, C. & Reid, T. (Eds.): *The APSAC handbook on child maltreatment* (p. 72-89). Thousands Oaks, CA: Sage Publications.

Harts, S.N., Brassard, M.R., Binggeli, N.J. & Davidson, H.A.. (2002): Psychological maltreatment. I Myers, J.E.B., Berliner, L., Briere, J., Hendrix, C. T., Jenny, C. & Reid, T. (Eds.): *The APSAC handbook on child maltreatment* (p. 79-103). Thousands Oaks, CA: Sage Publications.

Healy, J.M. et al. (1990): Children and their fathers after parental separation. *American Journal of Orthopsychiatry*, 60, 4, 531-543.

Hestbæk, A-D. (1997): Når børn og unge anbringes. En undersøgelse af kommunernes praksis i anbringelsessager. København: Socialforskningsinstituttet 97:6.

Hodges, V. (2000): How do I assess the likelihood of an intervention succeeding? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. (362-364). London: Sage Publications.

Holder, W. (2000): How do I assess risk and safety? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (227-232).

Jensen, P.S. et al. (1990): Children at risk: I. Risk factors and child symptomatology. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*, 29, 1, pp. 51-59.

Jones, L. (1990): Unemployment and child abuse. *Families in society: the Journal of Contemporary Human Services* CEU Article nr.7:579-588.

Keller, M.B. et al. (1986): Impact of severity and chronicity of parental affective illness on adaptive functioning and psychopathology in children. *Archives of general psychiatry, American medical association*, 43, 930-937.

Kelley, S.J. (2002): Child maltreatment in context of substance abuse. I Myers, J.E.B., Berliner, L., Briere, J., Hendrix, C. T., Jenny, C. & Reid, T. (Eds.), *The APSAC handbook on child maltreatment* (105-118). Thousands Oaks, CA: Sage Publications.

Knop, J. (1991): *Arv-miljø-forskning ved alkoholmisbrug*. Månedsskrift for praktisk lægegerning, 69. årg, p. 975-982.

Kolko, D. J. (1996): Individual cognitive-behavioral treatment and family therapy for physically abused children and their offending parents: A comparison of clinical outcomes. *Child Maltreatment*, 1, 322-342.

Kolko, D. J. (2000): What treatment is recommended to address physically abusive behavior? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (459-464).

Kolko, D.J. (2002): Child physical abuse. I Myers, J.E. et al. (Eds.): *The APSAC handbook on child maltreatment*. London: Sage Publications. (21-54).

Komarovsky, M. (1971): *The unemployed man and his family*. New York: Octagon Books (1940). Genoptrykt 1971, 1973.

Korbin, J. E. (1994): Sociocultural factors in child malteatment. In G.B. Melton & F.D. Barry (Eds.), *Protecting children from abuse and neglect* (182-224). New York: the Guilford press.

Knudsen, L.B. (1996): Upubliceret materiale fra Fertilitetsdatabasen.

Leth, I. et al. (1988): Seksuelle overgreb mod børn og unge. *Nordisk Psykologi*, 40, 5, p. 383-393.

Lier, L., Buhl Nielsen, B. & Knudsen, H. (2001): *Psykisk syge forældre og deres børn*. København: Det tværministerielle Børneudvalg/Socialministeriet.

- Madge, N. (1983): Annotation unemployment and its effects on children. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and allied disciplines*, 24: 311-319.
- Madsen, M. et al. (1991): *Børns sundhed ved skolestart 1988/89*. København: DIKE.
- Margolis, L.H. & Farran, D.C. (1983): Unemployment and children. *International Journal of Mental Health*, 13, 2, p. 107-124.
- McLoyd, V.C. (1989): Socialization and development in a changing economy. *American Psychologist*, p. 293-302.
- Mednick, S.A. & Schulsinger, F. (1968): Some premorbid characteristics related to breakdown in children with schizophrenic mothers. In Rosenthal, D. & Kety, S.S. (eds): *Transmission of schizophrenia*. Oxford: Pergamon Press, pp. 267-291.
- Merkel-Holguin, L. (2000): How do I use family meetings to develop optimal service plans? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (390-395).
- O'Hagan, K. (1993): *Emotional and psychological abuse of children*. Toronto: University of Toronto Press.
- Olafsson, O. & Svensson, P.-G. (1986): Unemployment-related lifestyle changes and health disturbances in adolescents and children in the western countries. *Social Science and Medicine*, 22, 11, p. 1105-1113.
- Olsen, B.M. (2002): Den kommunale organisering af det forebyggende arbejde med børn og unge. 4. delrapport i evaluering af den forebyggende indsats overfor børn og unge. Socialforskningsinstituttet (under udgivelse).
- Parrish, M. (2000): How do I assess possible histories of physical abuse among assaultive adolescents? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (168-171).
- Philipps, L.H. & O'Hara, M.W. (1991): Prospective study of postpartum depression: Five Year Follow-up on Women and Children. *Journal of Abnormal Psychology*, 100, pp. 151-155.
- Quinn, P. & Allen, K.A. (1989): Facing Challenges and Making Compromises. *Family Relations*, October, 390-395.

Rasmussen, B.M. & Hansen, T.H. (2002): En beslutningsmodel med meget mere – en undersøgelse af ”Det danske forsøg med Familierådslagning”. UFC-Børn og Familier i Aabenraa.

Ricman, N. (1993): Annotation: Children in situations of political violence. *Journal of Child Psychological Psychiatry*, 34, 1286-1302.

Roger, R. & McMillin, C.S. (2000): How do I protect children when caregivers have chemical-dependency problems? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (250-253).

Roger, R. & McMillin, C.S. (2000): How do I screen a caregiver’s use and abuse of and dependence on alcohol and other drugs and their effects on parenting? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (105-108).

Rooney, R.H. (2000): How can I use authority effectively and engage family members? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (44-46).

Rooney, R.H. (1992): *Strategies for work with involuntary clients*. New York: Columbia University Press.

Rosenberg, M. & Pearlin, L.I. (1978): *Social class and self-esteem among children and adults*. *American Journal of Sociology*, 84, 1, p. 53-77.

Rutter, M. (1966): *Children of sick parents*. Institute of psychiatry Maudsley monographs no 16. London: Oxford University Press.

Rutter, M. & Quinton, D. (1981): *Longitudinal studies of institutional children and children of mentally ill parents*. In Mednick, S.A. & Baert, A.E. (eds): *Prospective Longitudinal Research*. Oxford: Oxford University Press.

Scannapieco, M. (2000): How do develop a collaborative intervention plan with the kinship network? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (399-403).

Schwefel, D. (1984): (Group of Consultant Experts on the Effects of long-term unemployment on health): *Unemployment, health and health services results of German unemployment research*. Strasbourg: Council of Europe.

Sennett, R. & Cobb, J. (1973): *The hidden injuries of class*. New York: Alfred A. Knopf.

Siegel, S. (1956): *Nonparametric statistics for the behavioral sciences*. London: McGraw-Hill Book Company, Inc.

Silbereisen, R.K. et al. (1990): *Family income loss and economic hardship*. *New Directions for Child Development*, 46, p. 27-47.

Socialministeriets vejledning om særlig støtte til børn og unge af 16. januar 2002.

Socialstyrelsen (1993): *Barn till alkoholmissbrukare*. Stockholm: SOS-rapport 1993:18.

Steenstrup, J. (2002): *Familieerfaringer. En kvalitativ undersøgelse af 12 familiers erfaringer med at modtage hjælp efter Servicelovens §40*. 3. delrapport i evaluering af den forebyggende indsats overfor børn og unge. Socialforskningsinstituttet.

Steinberg, L.D. et al. (1981): Economic antecedents of child abuse and neglect. *Child Development*, 52, p. 975-985.

Sveinbjørnsson, H. et al. (1997): Børn af psykisk syge forældre. *Ugeskrift for læger*, 159, 4, 417.

Taitz, L.S. et al. (1987): Unemployment and child abuse. *British Medical Journal* vol. 294:1074-76.

Terao, S.Y., Borrego, J. & Urquiza, A.J. (2000): How do I differentiate culturally based parenting practices from child maltreatment? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (97-100).

Thaulow, I. (1988): *Arbejdsløshedens psykiske og sociale konsekvenser*. Socialforskningsinstituttets arbejdsnotat. København.

Thompson, R.A. (1995): *Preventing child maltreatment through social support: A critical analysis*. Thousand Oaks, CA: Sage.

Thompson, R.A. (2000): How can I help parents and caregivers develop social skills and make positive connections to the community? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (447-452).

Townsend, P. (1986): Hvad er fattigdom. I Hansen, E.J. (Ed.): *Vor tids fattigdom*. København: Hans Reitzels Forlag. (43-52).

Warborg Larsen, F. (1999): Tab, ulykke og andre traumatiske oplevelser. I Lier, L. et al. (Eds.): *Børne og ungdomspsykiatri*. København: Hans Reitzels forlag.(p. 81-93.)

Webb, A.A. & Friedemann, M. (1991): Six years after an economic crisis. *Journal of Community Health Nursing*, 8, 4, 233-243.

Whitbeck, L.B. et al. (1991): Family economic hardship, parental support and adolescent self-esteem. *Social Psychology Quarterly*, 54, 4, 353-363.

Wolfe, D. (1997): Children exposed to marital violence. I O. Barnett, C. Miller-Perrin & R. Perrin (Eds.): *Family violence across the lifespan (135-157)*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.

Zlotnik, G. (2001): Børn og stress, *Ugeskrift for læger*, 163 (8): 1121-1124.

Zuravin, S. (1989): The ecology of child abuse and neglect. *Violence and victims*, 4, 2, p. 101-120.

Zuskin, R. (2000): How do I manage difficult encounters with the family? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (47-51).

Zuskin, R. (2000): What interventions are most effective in addressing domestic violence? In Dubowitz, H. & DePanfilis, D. (Eds.): *Handbook for child protection practice*. London: Sage Publications. (470-473).